

Mâtürîdî'ye Göre Gayba İman

Osman ORAL¹

Araştırma Makalesi

Öz

Gayb, akıl ve duyuların alanına girmeyen, bilgi edinilemeyen varlık alanı olarak tanımlanır, iman ile arasında sıkı bir ilişki kurulur. İma konuları gayb alanı olarak ifade edilir. Türk düşünürü Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye göre asıl iman gaybî konulardaki gerçeklere yönelik olur. İman etmek görünen âlemden hareketle gaybî âleme delil getirmekle gerçekleşir. Gerek onaylama (tasdik) gerekse yalanlama (tekzip) verilen habere yönelik bulunur. Gaybın bir kısmını insanların bilebilmesi mümkün iken diğer kısmını Allah'tan başka kimsenin bilmesi mümkün değildir. Birinci tür göreceli gayb, zamana, şartlara ve şahıslara göre gayb olmaktan çıkar. Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği mutlak gayb ise beşerî bilginin dışındadır. Allah'a göre gayb olmaz. O, insanlara gizli kalan her şeyi bilir. Peygamberler ve melekler, Allah'ın kendilerine bildirdiğinden başka bir şey bilmezler. Allah duyulur âlem aracılığı ile duyulmayan gayb âlemini anlamayı gerekli kılmış, düşünmeyi ve akıl yürütmeyi emretmiştir. Gayb konularına inanmak ise kulluk görevi, mü'min kişinin özelliği ve aklın kabul ettiği bir ilkedir. Gayb inancını şekillendiren görünen duyulur âlemdir. Metafiziksel ontoloji alanı kafadaki göz ve kulakla değil kalp gözü ve kulağı denilen akıl ve basîretle görülür, işitilir, anlaşılır. Mü'min kişinin önemli bir niteliği gaybî haberlere iman etmesidir. O halde gayba iman; salt teorik tasdiki bir bilgi değil, duyu, duygular ve aklın yardımıyla görünen âlemden görünmeyen âlemi anlama sürecidir.

Anahtar Kelimeler

Gayb
İman
Allâmü'l-Guyüb
Mugayyebât
Mâtürîdî

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi:
31.10.2020
Kabul Tarihi:
01.01.2021

The Faith in The Unseen According to Maturidi

Abstract

The unseen (Gayb) is defined as the realm of being that does not fall into the realm of reason and senses, and knowledge cannot be acquired, and a close relationship is established between faith and it. Matters of faith are expressed as areas of the unseen. According to the Turkish thinker Abu Mansur al-Maturidi, the real faith is aimed at the facts of the unseen. Believing occurs by bringing evidence to the unseen world, based on the visible world. Both affirmation (tasdiq) and refutation (takzib) are related to the given news. While it is possible for people to know some of the unseen, it is not possible for anyone other than Allah to know the other. The first kind of relative unseen ceases to be unseen according to time, circumstances and individuals. And the unseen, which no one knows except Allah, is beyond human knowledge. For Allah, there is no unseen. He knows all that is hidden to mankind. Even the prophets and the angels know nothing but what Allah has revealed to them. Allah has made it necessary to understand the unseen world, which is not heard through the audible world, and has ordered thinking and reasoning. Believing in matters of the unseen is the duty of servitude, the characteristic of the believer and a principle accepted by the mind. It is the visible, audible realm that shapes faith in the unseen. The field of metaphysical ontology is seen, heard and understood not with the eye and ear in the head, but with reason and clairvoyance called the eye and ear of the heart. An important attribute of a believer is his belief in the news of the unseen. So the faith in the unseen is not just theoretical confirmation of knowledge, but the process of understanding the unseen realm from the visible realm with the help of sense, emotions and reason.

Keywords

Unseen
Faith
Allam al-Guyub
Mugayyabat (Unknown)
Al-Maturidi

Article Info

Received: 31.10.2020
Accepted: 01.01.2021

¹ Dr. Öğr. Üyesi. Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilimdalı Emekli Öğretim Üyesi. osman-oral@hotmail.com. Orcid ID: 0000-0002-6403-5144.

Giriş

Gayb gizlilik, görünmezlik bilinmezlik ile insanın duyu yetileri ve bilgiye erişim yollarının uzağında olan her şeydir. Akıllı varlıklara özgü bir değer iman ile gayb arasında sıkı bir ilişki kurulur. Evrende bulunan tüm varlıklar insanı gaybın varlığına inanmaya ileten delil ve belgelerdir. Görünür âlemdeki her şeyin insan açısından düşünme ve akıl yürütme ile hakikatı bulma ve gerçeğe vâkıf olmada ontolojik bir değere sahip olmasıdır (Yavuz, 2003: 176). Kur'an'ın gaybî geleceğe ilişkin verdiği haberlere inanılması sürecinde akıl duyulur âlem aracılığı ile "Kıyasu/İstidlâlu bi's-Şâhid ale'l-Gâib" ilkesiyle gayb âlemini delillendirir (Abdülcebâr, 2013: 158). İman, *şahidden/görünürden gâibe/görünmeze* ilişkin tanıklık getirmek suretiyle mümkündür. Görünürden görünüre ilişkin tanıklığa (istidlâl biş-şâhid aleş-şâhid) dayanan tasdik, iman değil inançtır (Topaloğlu-Çelebi, 2010: 188; Karagöz, 2015: 68; Türker, 2016: 766). Aslolan empirik doğrulamaya dayanan değil gayba olan imandır. Eğer Tanrı'nın varlığı, herhangi bir empirik ya da soyut objenin varlığı gibi kanıtlanabilseydi iman yok olurdu. İnanma bilerek, düşünerek inanma, bir özgürlük, bir seçim ve bir karar verme işidir. Görünmeyene yani gayba imanın önemi ve değeri buradan gelir. Eğer Allah varlığını şu önümde duran masanın varlığı gibi insana dıştan empoze etseydi yani Allah bila-hicab tecelli etseydi o zaman tek alternatif inanmak olurdu. Bu ise insan özgürlüğünün sonu demektir (Aydın, 1990: 103-4, 182). Hakikatı arayan insan değerlidir. Gayba iman da değerli kabul edilir. Mü'min kişinin özelliği olan gayba inanmak (Bakara 2/2-3, 55), diyalektik bir sürecin sonunda insanın gaybî iç âleminde zihnin kararı, iradesiyle kalbin de teslimiyetidir. İnanıcı değerli kılan da şüphesiz bu çabadır. Gayba inanmak akıllı varlık insana verilmiş bir özelliktir. İnsan bir değerler varlığı, hakikat ve değer birbiriyle yakından bağlantılı olduğundan değer yükleme olmadan bireysel ve toplumsal hayat gelişemez (Evkuran, 2015: 566; Düzgün, 2015: 585; Gülverdi, 2019a: 2). Gayba imanın ontolojisi, onun varolma sürecindeki ilke ve temellerinin bir çeşit incelenmesidir (Akarsu, 1974: Yavuz, 2003: 190). Tarihte ve günümüzde inanç bağlamında gayb bilgisi insanların merak duygusuyla ilgilendiği ve aynı zamanda istismar edilebilen bir konudur (Balcı, 2016: 7). Örneğin kâhin ve astrologların diğer gezegen ve yıldızların hareketlerinden gayb ve gelecekle ilgili çeşitli bilgiler vermeleri insanın inançlarını yönlendirmiştir. Şîa kültüründe ehl-beyt ve imamların gaybî bildikleri iddiasıyla halkın yöneticilere itaati akâid esası yapılmıştır (Kummî, 2014: II/313). Tasuvvuf'ta ricâlü'l-gayb/Allah dostları gaybî idrâk ettikleri tezi ileri sürülür (Tirmizi, 1992: 95-6). Hızla ilerleyen bilimsel ve teknolojik gelişmeler sonucu gaybî bazı konuların bilindir hale gelmesiyle gaybî alanın konum ve statüsü de tartışılır. Gayba imanın ontolojisiyle ilgili tartışma ve problemlerin çözümünde farklı tezler öne sürülür. İmanın derûnî, duygusal ve psikolojik varoluşsalığı üzerine farklı görüş ve yaklaşımlar vardır. Gayba iman yeteneğinin tüm ilmî disiplinlerin temelinde yatan ilk neden ve dinamizmi sağlayan hareket ettirici en önemli faktörlerden biri, görünür âlemin anlam arayışı ontolojisi denilir (Bilgili, 2018: 681). Akıl her ne kadar mutlak gaybî idrâk edemese de kalbin müşâhede âleminde deliller ile iman etmek için gerekçelerin varlığı, görünür âlemdeki deliller aracılığıyla varlığı ispatlanan gaybın akıl üstü yapısı, aklın tefekkürüne değil kalbin imanına uygun olduğu söylenir (Pişgin, 2012: 121).

İmanın varoluşsal önemli bir özelliğinin gaybîlik olduğunu belirten Türk-İslâm dünyasının önemli âlimi İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), asıl imanın gaybî gerçeklere olduğu tezini ileri sürer. Duyularla bilgi edinilemeyen varlık alanı gayb, yok olan hayali değil ontolojik olarak metafizik bir âlemdir. İman bir şeyin doğru veya gerçek olduğunu gönülden tasdik şeklinde gerçekleşir. Bunun zıddı ise tekzip yani red ve yalanlamaktır. Gerek tasdik gerekse tekzip verilen habere yönelik bulunur, haber ise zaten müşâhede edilenden değil duyu ile algılanamayan gaybî hususlara ilişkin olur. Bir haberin doğruluğu hem psikolojik ve analitik hem de sentetik açıdan olmalıdır. Allah, melekler, âhiret hayatı gibi itikadi esasların çoğu peygamber ve vahiy bilgisi gayb haberleridir, denilir. Gaybî haberler de kafadaki gözle değil kalp gözü basîret ile görülür, kafadaki kulakla değil kalp kulağı ile idrâk edilir, duyulur. Mü'min kişinin önemli bir niteliği gaybî haberlere iman etmesidir. Dolayısıyla asıl iman gaybî haber ve gerçeklere olur (Mâtürîdî, 2005a: 16; 2005b: I/31-2, V/238, VII/154, XIV/238).

İman esasların çoğu müşâhede alanının dışında kabul edilir (Cürcanî, 2015: I/128; Polat, 1989: 261; 175). Dini hakikatlerin delil ve akıl yoluyla değil, iman yoluyla kavranabileceği tezini savunan felsefi-teolojik düşünce biçimi *İmaniyye* veya *Fideizm* ile akli geri plana iten Selefiyye gibi geleneksel dini akımların (Selâme, 1983:11; Köse, 2000: 22/214-6; Parlatır, 2006: 732-3) aksine Mâtürîdî'ye göre gayb âlemini müşâhede dünyası ile akletmek iman sürecinde olur. İnsan en aziz şey akılla olayları ve hikmetleri fark eder, hisleri tanır, bunları en güzel şekilde kullanır. Ama aynı akıl, deist ve dualist türü akımların yaptığı gibi vahiy dışlanır her şeyden üstün ve yeterli görülür tek ölçü ve hâkim kabul edilirse

yanlırlara meyledebilir, en büyük musibet haline de gelebilir. Peygamberi ve vahyi inkâr eden kibirli, nankör bir akıl, hem kendine işkence, eziyet çektirir, başkalarına da musibet verir. Fakat akıl, usûlü ve yaratılış hikmetine uygun vahyin kılavuzluğunda kullanılırsa o zaman sahibini hakikati keşfetmeye, hem kendini hem de çevresini huzur ve mutluluklara iletebilir. Duyulur âlemdeki ilahî hikmetler aracılığı ile duyulmayan gaybî âlemi anlama çabası, imanın her vakit yenilenme özelliğinden dolayı mü'min bazı olayların akışı sırasında tekrar iman eder. Mü'min her vakit inkâr türü eylemlerden kaçınmakla yükümlü olduğundan inkârdan kaçınıncı zıddını yapıyor demek olur ki bu da imandır. İmanın artması (Enfâl 8/2; Tövbe 9/124-125), bireyin kalp eylemi tasdik hallerinin artması, bazı olayların akışı sırasında tekraren gayba iman etmesidir. Dolayısıyla gayba iman sadece müşahede âleminden akıl yürütme ile değil insanın gaybî, duyu, duygular ve psikolojik dini tecrübe ile yakın ilgisi bulunmaktadır (Mâtürîdî, 2005a: 4, 5, 160, 223, 254, 356; 2005b: II/23-7, 377, IV/227, VI/477-8, VII/169; Oral, 2018: 7 vd).

Bu çalışmanın amacı; farklı inanç ve ahlâkî problemlerin çözümünde işlevsel akıl önceleyen metoduyla Ehl-i Sünnet'in "Mâtürîdiyye" adlı itikadî ekolün kurulmasına öncülük eden İmam Mâtürîdî'ye göre gayb ontolojisini ve gayba imanı deskriptif tarzda incelemektir. "Kitabu't-tevhid" ve "Te'vilâtü'l-Kur'ân" adlı eserleri çerçevesinde 'gayb ve gaybîlik', 'imanın gaybîliği', 'Âlimü'l-gaybi ve's-şehâdeh ve Allâmü'l-guyûb Allah tasavvuru', 'gaybî yardım ve bilgiler', 'gayba taş atmak', 'insanın gaybî âlemi' ve 'muğayyebât-ı hamse' ana başlıkları ile konu incelenip değerlendirilmektedir.

1. Gayb ve Gaybîlik

Gizlilik, gizlenmek, görünmemek ve gözden kaybolmak anlamında olan gayb; isim ve sıfat konumunda gizlenen, görünmeyen, hazır olmayan, bulunmayandır. Terim olarak ise akıl ve duyular yoluyla bilgi edinilemeyen varlık alanı, duyuların kapsamına girmeyen akıl ile de bilinmeyen, görünür âlemde gizlenen, hazırda olmayan, aklın zarûri ve duyuların alanına girmeyendir (Isfehânî, 1992: 767; İbn Manzûr, 2012: I/654 vd). Şehâdet âlemi duyular ve akılla kavranılabilen müşahhas alan, gayb ise şehadet âlemindeki görünen olguların fizik ötesi illet ve boyutlarını da kapsayan akledilen hissedilen alanın üstü demektir (Albayrak, 1996: 174). Kur'ân'da altmış yerde geçen gayb kavramının ortak anlamı; *bilinmezlik* ve *gizlilik*dir. Tarihin geçmiş olayları, peygamber kıssaları, ibretlik hayat hikayeleri (Âl-i İmrân 3/44; Hûd 11/49), göklerde ve yerdeki gaybleri Allah'ın bildiği, beşerin bilemediği Allah'ın ilminde olan şeyler (Bakara 2/330; Yûnus 10/20; Hûd 11/123), insanın görüp duymadığı gıyabî yerler ile insanın kalbinden geçirdiği şeyler, canı, nefsi, ruhu, iç dünyası gibi hep gayb kavramı ile ifade edilir (Yûsuf 12/52, 81). *Şâhit*, *zâhir*, *aleniyet*, *cehr* ve *beda* gibi bazı kelimeler de gaybın zıd anlamını ifade ederler. Gayba yakın anlamlarda geçen bazı kelimeler de şöyledir: Sır/gizli (Nahl 16/19), hafi/gizlenmiş, saklı (Neml 27/25), ketm/gizli saklı (Bakara 2/33, 235), kin/gönüldeki gizlilik (Neml 27/74; Kasas, 28/69), Azb/gizli (Yûnus 10/61), cen ve batn/gizli ve saklı (En'âm 6/76, 151), haft/ gizli fısıldaşma (Taha 20/103), setr/gizleme, örtme (Fussilet 41/22). Bu kelimeler gayb ile yakın anlam alanındadır. Dolayısıyla Kur'ân'da, farklı kelimelerle aynı anlam alanı içinde gayb kavramı insanın kavrayış alanının ötesinde bulunan, duyu ve ilimde veya varlık âleminde hazır olmayan, onu aşan hakikatin tüm safhalarını ifade etmek için kullanıldığı anlaşılabilir (Esed, 1999: I/4).

Mâtürîdî gaybı, mutlak ve izafi/göreceli olmak üzere ikiye ayrılarak inceler. Zamana, şartlara ve şahıslara göre gaybın izafi kısmın insanlarca bilebilmesi mümkün iken mutlak gayb kısmını ise Allah'tan başka kimsenin bilmesi, beşerî bilginin hiçbir şekilde ulaşması mümkün değildir. Geçmişte olmuş ve gelecekte ebediyete kadar olacak şeyleri bilmek gibi (Mâtürîdî, 2005b: X/403). Kişinin kalbinden geçen kendisi için malum olurken muhabatı için gaybî olabilir. Zamana, şartlara, eğitim, tecrübe ve şahıslara göre gayb olmaktan çıkabilen izafi konulardaki gayb da vardır (Topaloğlu-Çelebi, 2010: 100; Alper, 2013: 46-7). Âlimü'l-gaybi ve's-şehâdeh, allâmü'l-guyûb, âlimü gaybi's-semâvâti ve'l-arz gibi kelime ve terkiplerde Allah'ın evrende görünen ve görünmeyen her şeyi ince ayrıntısına kadar bildiği anlatılır. Mevcut şartlar açısından insanların bilemedikleri gaybı, her şeyin içyüzü, arka planını mutlak ilmiyle Allah bilir. Mugayyeb; gizli tutulmuş, mugayyebât; duyu ve akıl yoluyla mahiyeti bilinmeyen, Allah'tan başka kimsenin bilemediği varlık ve olaylar demektir (Çelebi, 1996b: XIII/404).

Mâtürîdî'nin gayb ontolojisinde somuttan soyuta gitme vardır. Kur'ân'ın ve evrenin hikmetlerini anlamak suretiyle dünya ve âhireti anlamdırmaya çalışır, tabiatüstü metafizik âlem hakkında bir fikir edinebilmek için, önce bu dünyanın hikmetlerinin bilinmesini ister. Dikkatini bu dünya üzerinde toplaması, hem bu dünyanın önemini hem de âhireti inşa ve ihya etmesi onun metodunun genel geçerliliğini ve kabulünü sağlamıştır (Özcan, 2012: 70; Oral, 2018: 33 vd). İmanın varoluşsal özellikleri arasında gaybîlik vasfı inanılacak konulara âit olduğundan gaybîlik imanın kendisi değil

imanın konusu unsurlardır, denilir. Gayb kavramı sosyal hayatla da ilişkilendirilir. Bir insanın şahsiyet ve onurunu kendisi gayb iken yani orada yokken savunanı, onun izzet-i nefsinin koruyanı Allah da korur (Buharî, 1981: “Edeb” 57). Gaybî kişide olmayanı söylemek iftira, hoşlanmadığı olan şeyin söylenilmesi de ölü kardeşinin etinin yenilmesi gibi tiksindirici büyük günah çeşidi gıybet’tir (Hucurât 49/12).

Dini literatürde en genel tasnifi ile kesif/görünen/mülk ve latif/duyular ötesi/melekût şeklinde taksim yapılır. Duyular ötesi gaybî varlıklar kendi içinde *ulvî* ve *süflî* diye ayrılır. Melekler *ülvî* olana şeytan da *süflî* olana örnek gösterilir. Allah’ın zâtı, yaratılışın başlangıcı, ölüm sonrası hayat, ruh, melek, cin ve şeytan gibi duyuların idrâki dışında kalan varlıklar da mugayyebât alanına giren şeylerden bazılarıdır (Çelebi, 2015: 524). ‘Havass-ı bâtine’ ile gaybî duyular, iç algı güçleri, ‘zâhirî duyular’ diye de iştme, görme, koklama, tatma, dokunma gibi beş duyu organları ‘havass-ı hamse’ kastedilir. Filozoflar bilgi vasıtalarına havâss-ı bâtinenin bulunduğunu kabul ederler. Bunlar hiss-i müşterek (*ortak duyu*), hayal (*aslı olmayan bir şeyi zihinde kurma*), kuvve-i mutassıfî (*kullanma, idare etme gücü*), kuvve-i vahime (*zihinde kurma, vehmetme gücü*) ve kuvve-i hafıza (*hafıza gücü, bellek*)’dan oluşur. Kelâmcılara göre gaybî duyular sabit olmayıp hepsinin kaynağı akıldır (Topaloğlu-Çelebi, 2010: 121).

Mâtürîdî’ye göre bilgi edinme yolları; duyular, akıl ve doğru haberden oluşur. Duyular müşahedelere, akıl da zihin dünyasına konu olan hususlarda bilgi üretir. Haber ise ya duyulur âlemle ilgili bir husustan ya da duyulur ötesi gaybî metafizik âlemden haber verir (Mâtürîdî, 2005a: 7-8). İslam’da gayba açılan pencerenin tek yolu vahiydir (Çelebi, 2015: 528-9). Mutlak gaybı Allah’ın dilediği meleklerle ve elçilere bildirmesine *vahiy*, diğer canlılara bildirme şekline de *ledün* ve *ilham* denilir. Mu’cize ile desteklenen peygamberin gayb bilgisi vahiy bağlayıcılığı ve inanılması gereken bilgi kabul edilirken diğer canlıların gayb bilgisi ledün ilim ve ilhamın ise tasavvufi anlayışta değeri olmasına rağmen bu bilgiyi alanın dışında bağlayıcılığı yoktur (Kuşeyrî, 1981: II/407-8). Göreceli/izâfî gayb bazı kişilerin bilip bazılarının bilemediği, zamana, şartlara, ilim, eğitim, tecrübe ve şahıslara göre gaybîlikten çıkabilen konular olduğundan Mâtürîdî başta olmak üzere âlimlerin çoğunluğu vahiy dışında gaybi bilgi kaynakları olarak ileri sürülen ilham, rüya ve ledün ilminin genel geçer ve bağlayıcı olamayacağını savunurlar. Subjektif olan ilham yerine objektif olan hikmet ile gaybı anlamaya çalışmak daha uygun ve akıldır, denilir (Nesefî, 2004: I/24; Cürcanî, 2015: 149; Özten, 2009: 98, 146). Mâtürîdî’nin bilgi sisteminde ne *süfler* gibi aleme bakarken akıl dışlanır, ne de filozoflar gibi nakil geri planda bırakılır. Akıl ve duyuların dışındaki gaybe duyular vasıtasıyla duyulur âlemden aklın işlevselliğinde delille iman edilir (Gülverdi, 2019b: 118). Mâtürîdî’ye göre Allah, melekler, mahşer, mizân, cennet, cehennem ve diğer bilinmeyenlerin varlığı dünyada gayb iken âhirette ise onların var olduğunu herkes yakinen bilecektir (Kaf 50/22; İnfitar 82/11-12). Gayb perdesi kaldırılınca ayne’l-yakîn herşeyin arka planını insan yapip ettiklerini en ince ayrıntısına kadar görecek ve bilecektir (Mâtürîdî, 2005b: XIV/106).

2. İmanın Gaybîliği

Mâtürîdî, duyulur âlemde bütün bilgi vasıtalarını kullanarak cevher ve araz dışında bir varlığı bilme imkânı yok ama bunun dışında gayba dâir bilgi mümkün olabilir, ontolojik olarak Allah’ın varlığı ve birliği konusu da gayba dâir bilgi olduğu için görünür âlemden delillendirme yapılabilir, der. Tabiatla hâkim olan zurett ve ihtiyaçlar kaçınılmaz bir şekilde tabiat ötesi bir varlığa kılavuzluk ederler. Kâinatın yaratıcısını ispat konusunda evrende bulunan ilgi çekici olay ve nesnelere istidlâlde bulunmak gerekir. Bu olay ve nesnelere her sözü ve fiili isabetli Hakîm her şeyi hakkıyla bilen Alîm varlık sayesinde vücut bulur ama Allah’ın keyfiyet ve mahiyetinin bilinmesini gerektirmez. Kur’ân’da bildirilen gaybî gerçekleri onaylamanın mü’minin özelliği olduğu kanaatini taşıyan Mâtürîdî’ye göre görünen âlemden hareketle görünmeyen âlemi idrâk zor bir iştir, asıl iman da gaybî gerçeklere olur. İman bir şeyin doğru ve gerçek olduğunu tasdik olup gerek onaylama gerekse yalanlama verilen habere yönelik bulunur. Haber ise zaten müşahede edilenden değil duyu ile algılanamayan hususlara ilişkin olur. Böylece imana kulun özgür irâdesi ve ilahi lütufla ulaşılmış olur (Mâtürîdî, 2005a: 49; 2005b: I/31-2, II/390).

Gayba iman, Kur’ân’ın haber verdiği geçmişe veya geleceğe ilişkin olaylar, kıyamet, ölümden sonra dirilme, cennet, cehennem gibi şeylere inanmaktır. İnanılan konuların bilgi edinme yolları ile bilinmemesine rağmen aynen görülen, duyulan ve bilinen bir şeyin varlığı gibi hatta daha kuvvetli bir şekilde kabul etmektir (Abdülcebbar, trs: 12). Duyularla şahit olunmayan gayba ilişkin haberin onaylanmasına iman, duyularla şahit olunana ilişkin duyu yargılarının onaylanmasına ise inanç/’itikad denir. Hem iman hem de inanç bir onaylamadır (Türker, 2016: 772). Bununla imanın ontolojisinin gaybî zemin üzerine binâ edildiği söylenebilir. Diğer bir yönüyle de insanın farklı konumlarda olması, imanın gaybîlik niteliğini yok etmez (Alper, 2013: 48). Yahûdilerin “İştittik ama isyan ettik, reddettik”; “İştitez

olasıca, dinle!” (Nisâ 4/46) derlerken mü’minler ise “Rabbimiz! Çağrını duyduk ve derhal uyduk” (Bakara 2/285) derler. Mâtürîdî, bu ifadeye “buyruğunu ve çağrını işittik, olumlu cevap vererek boyun eğdik ve gayba iman ettik”; “Kur’ân’ı işittik ve onun içerdiği gaybî ve görünen hükümlerde sana itaat ettik” denilebileceğini söyler. “Mü’minler gayba iman ederler” (Bakara 2/2-3) ifadesinin te’vilinde Mâtürîdî, “*asil iman gaybî gerçeklere olur, çünkü iman bir şeyin doğru ve gerçek olduğunu tasdikdir, gerek onaylama gerekse yalanlama (tekzip) verilen habere yönelik bulunur, haber ise zaten müşahede edilenden değil duyu ile algılanamayan hususlara ilişkin olur*” demektedir (Mâtürîdî, 2005a: 283, 353; 2005b: I/31-2, 56, II/225, III/252-3, IV/110, VI/169).

Görünmeyene inanmak, insanın gelişmişlik düzeyini de gösterir. İnsan “el-Kıyasü/el-İstidlâlü bi’ş-Şâhid ale’l-Gâib” ilkesi ile gayb âlemini akletmeye çalışması değerli görülür. Yani gayb âlemine duyular vasıtasıyla duyulur âlemden aklın işlevselliğinde kıyas ve istidlâl ile delil getirmek suretiyle gayba iman değerlidir (Tarhan, 2010: 197; Topaloğlu-Çelebi, 2010: 188; Karagöz, 2015: 68). İtikâdî gelenek ve oluşumlardan Eşarî ve Mâtürîdîler’e göre iman kalb ile tasdik dil ile ikrâr, Hâricîler ve Mu’tezile’ye göre iman; kalb ile tasdik, dil ile ikrâr, farzları ifa etmek ve haramlardan kaçınmaktır. Kerramiye mezhebine göre dil ile ikrâr iman iken Mürcie ise imanı ‘marifet’ olarak anlar. Selefiyye imanı, kalb ile tasdik, dil ile ikrâr ve rükünlerle amel olarak tanımlar (Sâbûnî, 1995; 87-8; 2015: 351 vd). İman hüküm bakımından zihnî, teslimiyet ve boyun eğme yönüyle hissî, bir değer davranışı olması cihetiyle de iradî özelliğe sahiptir (Hökelekli, 2003: 268-9). Mâtürîdî’ye göre iman ve İslâm nefsi Allah’a teslim etmek, ilahi buyruklar karşısında nefsi tutmak, şehvet ve zevklerinden onu dizgilemektir. İman etmek görünen âlemden hareketle gayb âlemine delil getirmekle oluşur. Bu da duyu ve duygu ile nefsi ikna etmenin adıdır. Kişi nefsin arzu ve duyguları ile mücadele halinde olduğundan insan yaşadığı her zaman diliminde küfür ve inkâr hallerinden nefsinin uzaklaştırırsa imanını bir nevi yenilemiş olur. İman, gaybî kalbin tasdikinden ibaret ve kalbin fiilidir (Mâtürîdî, 2005b: III/286, IV/227, VII/105). Kalpte olan tasdik hakikatte kelâm nefsi/içsel konuşma kabul edilir (Cüveynî, 2010: 319). Duyularla bilgi edinilemeyen gayb, yokluk değil ontolojik olarak metafizik bir âlem olduğundan gayba iman, insanın biyoloji ve fizik ile belirlenen hayatın üstünde fizik ötesi hayat kurmasını sağlayarak görünen dünyayı iyi ve anlamlı yapabilmektir. “Ben üstü” ve “ben ötesi” bilinmez gizemlerinden korkanlara “hiçbir gaybî şeyden korkmayın, görünen ve görünmeyen her şeyin yaratıcısı Allah’a güvenin” demektir (Kocak, 2015:259; Bilgili, 2018: 679).

Peygamberlerin ellerinde gerçekleşen olağanüstü insan iradesini aşan mu’cizelere inanmak da bir çeşit gayba iman denilebilir. İnsan türünden olan elçilerin toplum içinde yaşamaları, bir iş, meslek sahibi, alın teriyle geçinmeleri ile daha çok kendi kavimlerinden seçilmesinin hikmeti Mâtürîdî’ye göre insanlarca hâl ve durumlarının yakından izlenmesi, kudret ve yeteneklerinin en iyi bir şekilde bilinmesidir. Çok iyi bildikleri bir kimsenin ortaya çıkıp, kendi gücünü ve yeteneğini aşan mu’cize ve gaybî birtakım olağanüstü olayları göstermesi, gaybî haberleri bildirmesi onların bu tür olay ve haberlerin kendisinden olmayıp Allah’tan olduğu, varlığı ve nübüvvete, peygamberlerin söylediklerinin doğruluğuna imanı sağlamak için olmalıdır. Nübüvveti ve mu’cizeyi ilahî nimet ve lütuf olarak gören Mâtürîdî, iman sahipleri için imanlarının kemâle ermesi ve devamı ile Hz. İbrahim’in ölüleri diriltmeyi istemesi, Hz. İsa’nın havarilerinin mu’cize istemesi gibi kalplerin şüphe ve vesvelerden arınması, tam kanaat ve sağlam bir şekilde tasdikte mutmain, sakinle nimet ve lütuf olmasıdır (Bakara 2/260; Mâide 5/112). Elçiler akılları hayrette bırakan gaybî olay ve haberlerin onların ellerinde olma gücüne sahip olmadıklarını insanların bilmeleri hakikatı, hem elçileri hem de onları gönderen gaybî alanda olan Allah’ı ontolojik olarak ispatlamasına yönelik olmalıdır. Buna göre gayba iman Kur’ân’ın bildirdiği kesin/muhkem gaybî haberleri onaylamakla gerçekleşir. Gayba inanan yalnız bu dünyanın gözlemlenebilir görüntüleriyle sınırlı kalmaz, metafizik gerçeklikleri de kuşatacak şekilde geniş, kapsamlı bir mahiyetle bireysel ve toplumsal sorumluluklarını yerine getirme bilinç ve karakterini de kazanır. Dünyayı hikmetli görür, akıl, duyu, duygu, irade ve kalbî yetileriyle uzuv ve yeteneklerini işlevsel hale getirir. Hayatı anlamlandırmaya çalışır. Böylece görünür âlemde işlevsel akıl ve duyularıyla insanın gaybî hakikatı bulma ve anlamada gayret ve çabasının değerlidir. Gaybî alana âit inancın ontolojisi de Allah-kul-nebi iletişiminde vahyi getiren gaybî varlık melege iman ile gerçekleştiği de söylenebilir (Mâtürîdî, 2005a: 271-2; 2005b: VI/80-1).

2.1. Gaybî Varlıklardan Meleklerle İman

Gayba imanda bilgiyi aktaran gaybî varlık meleğin ontolojisi önemli kabul edilir. Melek bilgisinin ancak vahiyle öğrenilebileceği tezini ileri süren Mâtürîdî'ye göre peygamber haberi, vahiyle meleklerden alır ve dinin temelini oluşturan gaybî varlıklara inanmak da esastır. Bu inancın önemine binâen Allah inancından sonra ikinci sırada yer alır (Bakara 2/177; 285; Nisâ 4/136). Meleği inkâr, peygamberi inkâra götüreceği gibi melek aracılığı ile gelen vahyi, kitapları, onların içindeki bütün hüküm, hikmet ve hakikatları da inkâra iletir. Allah'a itaat sevgisi üzere nurdan yaratılan melekler, itaat ve teslimiyetin sembolü görülür. Melek, bir an bile kulluktan geri durmayan, asla Rabbine isyan etmeyen, yaşamak için gerekli birtakım külfetlere ihtiyaç duymayan nurânî varlıktır. Oruç tutmanın hikmetini anlatırken Mâtürîdî, alışkanlıklardan uzaklaşmak büyük bir sabır işi olup akıl, oruçluların övgüye değer olduğunu anlar, der. Oruç, insanı yeme-içmeden uzak melekler gibi övgüye değer, Allah'a yaklaşmayı idrâkle azm, sabır ve irade eğitimiyle en güzel ahlâkî davranışları kazandırır, âdeta melekleştirir, hatta onlardan da üstün, faziletli yapabilir. Mâtürîdî, “yemeden içmeden el çekmiş zümre yani melekler gönüllerde yüksek mevkidedirler” diyerek gaybî varlık meleğe inanmanın gayba imanının ontolojisini açıklar (Mâtürîdî, 2005a: 254, 329; 2005b: I/83, 103, III/232-3, IV/123, V/309).

Meleklerle inanmak, onların ma'sum, temiz, birçok hikmet gereği Allah ile kul arasında vasıta olup asıl yaratıcının ise Allah olduğuna, kutsal kitapların peygamberlere ancak melekler vasıtasıyla ulaştığına da iman etmektir (Râzî, 1987: VIII/81 vd). Kur'ân'da cin ve şeytanın ateşten, insanın topraktan yaratıldığı açıkça belirtilmekle beraber meleklerin neyden yaratıldığı hakkında bir bilgi verilmez ama hadis rivâyetlerinde meleklerin nurdan yaratıldıkları açıklanır (Müslim, 1981: “Zühd” 10). Meleklerin özellikleri Kur'ân'da özetle şöyledir: Melekler insanların yapıp ettiklerini kaydederler (Kâf 50/17-18). İnsanları çeşitli tehlikelerden Allah'ın izniyle korurlar (Ra'd 13/11). Gözle görülmezler, günah işlemezler, Allah'ın emirlerini tereddütsüz yerine getirirler (Tahrim 66/6). Ölüm vaktinde nefislerin canını alırlar (Nisâ 4/97; En'âm 6/61; Nahl 16/28, 32; Muhammed 47/27). Allah'ı hamd ve senâ ederler (Mü'min 40/7; Fussilet 41/38). İman edenlere mağfiret, istiğfar dileğinde bulunurlar (Mü'min 40/7; Fussilet 41/38). Peygamberlere gayb âleminden vahiy getirirler. Allah'ın gayb olan arşını taşırlar vb. (Mü'min 40/7; Şurâ 42/51). Gaybî varlık ismet sahibi melekler; arşı taşıyanlar (Hakka 69/17), arşın etrafını kuşatanlar, Cebrâil, İsrâfil ve Mikâil gibi büyükler, cennette ve cehennemde görevliler (Zümer 39/73, 75; Tahrim 66/6; Alak 96/17-18), insanlar için görevli gözcü ve muakibler, amelleri yazanlar (Ra'd 13/11-12; İnfitar 82/11-12), bu dünyanın işleyişiyle görevlendirilen melekler gibi sekiz (8) kategori olarak incelenebilir (Râzî, 1981: II/236-9). Meleklerle âit Kur'ân'da sayılan bu ve benzeri nitelikler hep gaybî haberlerden sayılabilir (Cebeci, 1989: 13-8).

Mâtürîdî, insanın sınaama unsuru olarak kalbe atılan iyilikse melekten ilham, kötülük ise şeytanın telkini ve vesvesesi olduğunu belirtir. İnsanın yanında bulunan Kirâmen Kâtibin gibi meleklerin her amelini yazmasının hikmeti, yapılanların sağlam kayıt altına alınmasının psikososyal idrâki için olmalıdır. Yazıcı melekler insanın bütün fiillerini ve sözlerini görüp işitirler. İnançların merkezi olan kalpte olanı ne melek ne şeytan sadece Allah bilir. Duâların kulağın duyacağı kadar sesli okunmasının hikmeti; meleğin duâyı duyup ‘âmin’ demesi için olmalıdır. Sayısız meleklerin yaratılması, Allah'ın hikmetinin ve rahmetinin gereğidir. Melekler yaratılışa aracı olsa da bütün âlemlerde gerçek fâil Allah'tır (Mâtürîdî, 2005a: 401; 2005b: V/182-3, VI/54).

Müsebbibü'l-Esbâb, sebeplerin mutlak yaratıcısının tek ve bir Allah olduğu tevhid temelinde gayba imanının ontolojik değeri olmalıdır (Taftazanî, 1998: III/367). Peygamberlerin vahyi ve gaybî haberleri melekten alması, kutsal kitapların da melek vasıtasıyla Allah'ın gönderdiği elçilere verilmesi, gaybî imanda melek ontolojisinin önemini gösterdiğini söyleyen Mâtürîdî, “peygamberler vahiy yoluyla sundukları bilgileri kerim ve emin meleklerin dillerinden alırlar; bunların dillerinde de doğru ve gerçek olandan başkası bulunmaz. Bu husus tecrübe ve sınaama ile de uyum halinde olduğundan vahiy bilgisi gerçekliğini kaybetmeden sabit kalır”, der. Mâtürîdî, gaybî haberde aracı meleğin önemli işlevini ve gayba imanı anlatmaktadır (Mâtürîdî, 2005a: 292, 329; 2005b: V/38, XIII/97, 306-7, XVII/225).

2.2. Cin ve Şeytanın Gayb Bilgisi

Varlıklar şehâdet âlemi ve gayb âlemi şeklinde tasnifle incelenirken gaybî varlıklara ruh, melek, cin ve şeytan gibi varlıklar örnek verilir. Kur'ân'da gaybî âlemdeki bu tür varlıklardan bahsedilir. Mutlak gaybı bilmek Allah'a ve O'nun bildirdiği elçilere (melek veya peygambere) âit bir ayrıcalık olduğu da bildirilir (Âl-i İmrân 3/179; Cin 72/26). Cin kelimesinin etimolojisinde gaybilik yani görünmezlik, gizlilik, bilinmemelik ve yabancılık anlamı belirgin olduğundan cahiliye döneminde

araplar herşeyi cinlerin bileceğine inanırlardı. Kur'ân bu bâtil inancı reddetmişti (Sebe 34/14). Çünkü gaybî varlıklardan cinler mutlak gaybî bilmezler (Mâtürîdî, 2005b: XI/413-4; Zemahşerî, 2018: V/436).

Yıldızların insanları ve yeryüzündeki olayları etkilediğini iddia eden ilm-i nücûm/astroloji, gelecekle ilgili gaybî haberler anlamında tutarlı görülmemiş, beşerî imkânlarla mutlak gaybî bilme mümkün olmadığından büyü, tılsım, kâhinlik ve fal çeşitleri daha çok aldatma amaçlı olduğu için yasaklanmıştır. Gaybî varlıkların da insanlar gibi mutlak gaybî hiçbir şekilde bilmedikleri gerçeğidir. Varlığı sadece vahiy yoluyla bilinebilen, duyularla idrâk edilemeyen, yakıcı ve her şeye nüfuz edici ateşten yani nâr-ı semum ve meâricten yaratılan gaybî âlemi varlığı olan cin, insan gibi şuurulu ve irâdeli varlık kabul edilir (Topaloğlu - Çelebi, 2010: 63, 220; Çelebi, 2015: 527-531). Gaybî varlıkların ontolojisine ulaşma yolu ancak melek aracılığıyla gelen peygamber haberi vahiydir. Allah'ın huzurunda varlıkların isimlerini Âdem söyleyip melekler durunca: “*Subhanallah! Seni tenzih ederiz. Senin öğrettiğinden başka bizim hiçbir bilgimiz yok!*” dediler. Allah meleklerle “*Size demedim mi göklerin ve yerin gaybını şüphesiz ben bilirim diye*” (Bakara 2/31-33) buyurdu. Bununla meleklerin izafî gayb konusunda farklı konumda olabileceği düşünülse bile mutlak gayb konusunda insanlardan farklı olmadığı, gaybî Allah'tan başka hiçbir varlığın bilmediğidir. Mâtürîdî, kullar için bilgisi olmadığı gaybî konularda meleklerin bu tavrı gibi susulması esastır, der. İnsanlardan farklı yeteneklere sahip olduğu söylenen cinler de gaybî bilmezler (Sebe 34/14). Gözlerinin önünde Hz. Süleyman'ın vefat ettiğinin (devletin çöküşünün) farkına varamayacak kadar bilgisizlik içindedirler. Mâtürîdî, “*Süleyman'ın cesedi yere yıkılınca insanlar anladı ki eğer cinler gaybî bilmiş olsalardı o aşağılayıcı eziyete katlanıp durmazlardı. Çünkü onlar gayb bilgisine sahip olduklarını iddia ediyorlardı. Dolayısıyla bununla imtihan edildiler*” der (Mâtürîdî, 2005b: I/31-2, 80-1, V/238, XI/413, XIV/238).

Herhangi bir alet yardımı olmadan gözle görülmeyen binlerce gaybî mikroorganizmalar insanda faaliyet gösterirler. Bunlar yararlı türde olabileceği gibi zararlı türde de olabilir. Binlerce zararlı virüs (şeytan) kanın damarda dolaştığı gibi insanın içinde dolaşır denilir (Müslim, 1981: “Selam” 23-24). Mikro organizmaların zararlı türüne insan aklına yaklaştırıp anlaşılabilmesi için naslarda cin veya şeytan denildiği de söylenebilir. Mikroorganizmalar yeryüzüne, havaya ve suya bırakılan atıkları temizler, toprağın verimini sağlar; lavabo ve tuvaletlerde kireç ve organik kirlerin oluşmasını önler; bağırsaklarda vitamin, enzim ve protein üretir; cilt, saç, kıl, tırnak ve ağız dokularının sağlığını korur. Ekolojik dengeyi sağlayan her bir çeşit mikro organizmaların görevi o kadar farklı, net ve incedir ki insanlar bunları asla başaramaz (Salih, 2008: 28; Selim, 2020: 88 vd). Bütün bu gaybî görünmez varlıkları hikmetiyle yaratan, yaşatan her şeyi en ince ayrıntısına kadar bilen Allah olduğundan cinlerin mutlak gaybî bildiği iddiâsı tutarsız Kur'ân bilgisine zıd kabul edilir. Gerçekte onlar görmediklerini değil, gördükleri bazı şeyleri bilebilirler (Turan, 2016: 136). Gayb bilgisini yalnız Allah'a âit olduğundan; kâhin, büyücü ve cinler gibi yaratılmış varlıklar mutlak gaybî bilmezler, birtakım sözlerle etkiledikleri insanları aldatabilirler. Onların bilgi kaynakları güvenilir değildir (Özten, 2009: 164; Güneş, 2015: 80).

İnsan, cin ve canlılardan zarar veren her şeyin ortak adı, insanı saptırmaya çalışan gaybî varlık İblis/şeytan mutlak gaybî bilmez. Kur'ân'da gökyüzünün itaatten çıkan şeytanlardan korunduğu, meleklerin konuşmalarını dinleyemedikleri, her taraftan kovulup atıldıkları, ancak kulak hırsızlığı yaparak meleklerin sözlerini çalan şeytanların bulunduğu (Hicr 15/18; Saffât 37/6-10), aldıkları haberleri kâhinlere ve yandaşlarına ilettikleri, bu haberlerin çoğunun yalanla karışık bilgiler olduğu, haber çalmalarına engel olmak üzere üzerlerine alev topları ve ateş şûleleri gönderildiği, gökyüzündeki haberleri dinlemekten engellendikleri bildirilir (Hicr 15/18; Şuara 26/212, 223; Saffât 37/10; Cin 72/8-9). Bütün bunlar gaybî varlık İblis ve şeytanların mutlak gaybî bilmediklerinin anlatımıdır. Kur'ân'ın gelişinden önce gaybdan cinler aracılığıyla haber aldığı söyleyerek insanları kendine bağlayan ve onlara tahakküm edenlerin cinlerle iletişim kurdukları iddiaları yalanlanır (Cin 72/8-9). Kur'ân bu tür şâir ve kâhinlerin beyanlarının yalan uydurma olduğunu ilan eder (Düzgün, 2012:22-3).

İçyüzünü bilemediğimiz ancak vahiyle bildirilenler hakkında Mâtürîdî gaybî varlıklar melek, cin ve şeytanın insanlarca bilinmeyen mahiyette bilgi sahibi olabilecekleri ama mutlak gaybî asla bilmedikleri anlaşılır, der. Gaybî varlıklar insanlarca bilinmeyen mahiyette bilgi sahibi olabilirler ama hiç biri mutlak gaybî bilemezler. *Âlimü'l-Gaybi ve 'ş-Şehâdeh* ve *Allâmü'l-Guyüb* Allah ise her şeyi en ince ayrıntısına kadar bilmekte ve haberdâr olmaktadır (Mâtürîdî, 2005b: XII/124 vd).

3. Âlimü'l-Gaybi ve'ş-Şehâdeh ve Allâmü'l-Guyûb Allah Tasavvuru

Gayba imanın ontolojisinde tüm gaybleri bilen Allah tasavvuru ile inanç önem arzeder. *Âlimü'l-Gaybi ve'ş-Şehâdeh*; İnsanlara gizli kalan ve gördükleri şeyleri en ince ayrıntısına kadar Allah'ın bilmesini anlatır. Gayb ile yaratılanların hepsinden gizlenen varlıklar ve olaylar, şehâdet ile de halkın gördükleri varlıklar ve olaylar anlaşılabilir. Gayb ileride olacak olayları bilinmesi, şehâdet de olmuşların bilinmesidir. Mâtürîdî, “*gizliyi ve aşikârı bilene döndürüleceksiniz*” (Tövbe 9/94, 105) ifadesinin te'vilinde Allah'a göre görülen âlem ile görünmeyen âlem arasında fark olmayıp, herşeyi mutlak ilmiyle bildiğini söyler. “*Âlimü'l-Gaybi ve'ş-Şehâdeh*” (En'âm 6/73; Secde 32/6; Fatır 35/38; Zümer 39/46; Haşr 59/22; Cin 72/26) denilerek Allah'ın tümelleri de tikelleri de bildiğini Allah'ın mutlak ilmiyle gaybı ve görünenleri yani herşeyi bilen 'Âlim' ismi ve ilim niteliğinin düzgün bir şekilde tasavvuru, öğrenilmesi ve idrâki istenir (Mâtürîdî, 2005b: II/157, VI/435, XII/347).

Âlim, ilm kökünden ‘*hakkıyla ve iyi bilen*’, ‘*her şeyi bilen, hiçbir şey kendisine gizli kalmayan*’ anlamıyla Allah'a nisbet edildiğinde, zaman ve mekân kaydı olmaksızın küçük büyük, gizli aşikâr her şeyi her bir olayı hakkıyla bilen mânasındadır (Topaloğlu - Çelebi, 2010: 25). Allah'ın mutlak ilmi anlatılırken bunun hiçbir sınır getirmeksizin her şeyi kuşattığını ifade edilir, her şeyi ince ayrıntısına kadar bildiğini, hem cüz'i hem küllî herşeyi bildiği anlatılır (Âl-i İmrân 3/120; Nisâ 4/108,126; Talâk 65/12). İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) kulların bilgisiyle ilahi ilmi karşılaştırır ve şöyle der:

“Kendi ilmiyle ezelden beri âlim olan Allah, yok olan şeyi yokluk halinde yok olarak bilir. Ve o şeyi var ettiği zaman nasıl olacağını da bilir. Var olanı varlık halinde mevcut olarak bilir. Var olan şeyin nasıl yok olacağını bilir. Ayakta olanı ayakta bilir, oturduğunda oturma halinde bilir. Allah'ın bilgisinde bir değişiklik olmaz. Allah için sonradan bir bilgi de hâsıl olmaz. Kulların durumlarında değişiklik meydana gelir” (Ebû Hanîfe, 1992: 52).

Bu bakış açısını Mâtürîdî akâid ve kelâm ilmi çerçevesinde temellendirmiş Allah'ın isim ve sıfatları çerçevesinde tüm olumsuzluklardan uzak tenzihî ilah tasavvuru olmasını istemiştir. “*Allah'ın bildirdiklerinin dışında insanlar onun ilminden hiçbir şeyi tam olarak bilemezler*” (Bakara 2/255) âyetindeki ilim ‘mutlak gayb ilmi’ olarak te'vil edilebilir. Mâtürîdî bunun, Allah'ın “*beşerin kavrayış sınırlarını aşan şeyleri bilir, elçilerinden dilediği kimseler hariç, gayb alanını kimseye bildirmez*” (Cin 72/25-26) beyanına uyum sağladığını belirtir. Bazıları her şeyin bilgisi yani ma'lumat da olabilir, dediklerini söyleyen Mâtürîdî, bu tıpkı meleklerin “*Senin öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur*” (Bakara 2/32) deyişi gibi insanlar nesne ve olayların içyüzü ve arka planı hakkında Allah'ın bildirdiğinden başka hiçbir şey asla bilememezler, demektir. Hz. Lokmân öğütünde “*Evladım! Dünyada yaptığın bir iyilik veya kötülük bir hardal tanesi gibi küçücük de olsa, üstelik bir kayanın içinde saklı bulunsa yahut göklerin veya yerin derinliklerinde de olsa Allah onu kıyamet ve hesap günü senin karşına çıkarıp amel terazisine koyar. Hiç şüphe yok ki Allah Latîf; akıl sır ermez bilgisiyile her şeyi kuşatır, Habîr; en ince ayrıntısına kadar her şeyden haberdârdır*” (Lokmân 31/14-17), der. Bu, tüm gaybleri ve kulların tüm yaptıklarını Allah'ın bildiğini anlatır (Mâtürîdî, 2005b: II/157, XI/232-3). Allah'ın peygamberleri toplayıp da onlara “*Size ne cevap verildi?*” diye soracağı gün onlar: *Bizim bir bilgimiz yok! Allâmü'l-Guyûb yalnız sensin!* diyecekler (Mâide 5/109) ifadesine göre Peygamberler, “*gaybı bilenler*” değil, “*gaybten haber alan*” insanlardır. Onların gayb bilgisi, Allah'ın vahiy yoluyla bildirdiği kadardır (Akbulut, 1992: 9 vd). “*Allah elçilerinden dilediği kimseler hariç, gayb alanını kimseye bildirmez*” (Cin 72/26). Hz. İsa gibi birçok peygamber gaybı bilmediklerini onu sadece Allah'ın bildiğini söylemişlerdi. Onlar Allah'ın bildirdiği kadar gayb bilgisine sahiptirler (Çelebi, 1996a: 143-4). Mâtürîdî'ye göre “*Allah size gaybı bildirecek değildir*” (Âl-i İmrân 3/179) ifadesi, Allah peygamberi ve vahiy, gayb haberlerini istediği ve dilediği kişiye verir anlamındadır. Peygamberlere verilen bu gayb ilmi ise nübüvvet mu'cizelerinden biridir. “*Âlimü'l-Gaybi ve'ş-Şehâdeh*” gaybı ve zâhiri bilen Allah'tır. Görünmez gayb niteliği ile varlıklar statüsünde her gaybı Allah yaratır ve en ince ayrıntısına kadar yalnız O bilir (Mâtürîdî, 2005b: II/490; III/361).

Mâtürîdî'ye göre herşeyi detaylı bir şekilde en ince ayrıntısına kadar bilen anlamında “*Allâmü'l-guyûb Allah; bütün gaybleri eksiksiz bilir*” (Mâide 5/109, 116; Tövbe 9/78) şeklinde ifade edilir. Yani insanların bilgi ve duyu sınırlarını dışında olan gizliliklerini bilir. Göklerde ve yerde zerre ağırlığına hiçbir şey Allah'tan uzakta kalmadığı gibi hiçbir şey de O'na gizli kalmaz. Gelecek bütün vakitlerde olan gaybleri ve gizlilikleri mutlak ilmiyle bilir. Çünkü gayb ilmi mevcutun bilinmesi değil daha çok geleceğin bilinmesidir. Mutlak ilim sahibi *Allâmü'l-guyûb*; gayb âlemini hakkıyla bilen Allah hakkı ortaya çıkarır (Sebe 34/48). Gaybı bilmek Allah'a mahsustur (Yûnus 10/20). Mâtürîdî'ye göre “*Göklerin*

ve yerin gaybı Allah'ın" (Nahl 16/77) ifadesindeki gayb üç anlama gelebilir. 1-Kıyamet vakti. 2-Yer gökte gizlenenlerin gayb bilgisi. 3-Evrenin içyüzü ve eşyanın hakikat bilgisi. Bunlar insanın bilgi sınırını aşan evrenle ilgili konulardır. Özellikle kıyametin Allah'tan başkası tarafından bilinmeyen vakti ve saatini anlatır. Bununla Allah'ın Allâmü'l-guyûb ismi ve sıfatlarının O'nun ezeli ve ebedî oluşuna işaret eder. İnsanın iç psikolojik gaybî dünyası ve hiçbir varlığın bilmesine imkân olmadan yaptığı her eylemi en ince ayrıntısına kadar mutlak ilmiyle bilen ilah tasavvuru anlatılır. Böylece Mâtürîdî zamana ve süreye bağlı olmayan Allah'ın ilmi ile zamana bağlı insanların ilminin ontolojik olarak birbirinden ayrıldığını isbata çalışır. Yaratılanlara gizli kalan şeyleri sadece Allah bilir (Mâtürîdî, 2005b: IV/368, VI/418, VII/35, VIII/158-9, XI/152).

Gayba imânda Allah'ın İlim, İrâde ve Kudret sıfatlarının doğru ve düzgün olarak bilinmesi önemlidir (Taftazanî, 2013: 187, 244; Akseki, 1977: 96). Allâmü'l-Guyûb; olmuş, olmakta ve gelecekte olabilecek; ezelden ebede kadar meydana gelmiş ve gelecek bütün gaypleri ve her şeyi en ince ayrıntısına kadar en iyi bilen Allah'tır (Isfehanî, 1992: 767). Mâtürîdî'ye göre Allah insanların bilgi sınırları dışındaki gizlilikleri, içlerindeki sevgi, kin, nefret gibi duygular ile iman, küfür, nifâk, şirk gibi gaybî kalbî halleri de bilendir. Tüm canlıların yapıp ettiklerinin gizli açık en ince ayrıntısına kadar bilen ilah tasavvurunda *Âlimü'l-Gaybi ve 'ş-Şehâdeh ve Allâmü'l-Guyûb* niteliği ile gayba imanın eylemlere etkisi ve sorumluluk bilinci takvânın önemli işlevi olmasıdır (Mâtürîdî, 2005b: IV/368, VI/418).

4. Gaybî Yardım ve Bilgiler

“Gaybın mefatihini”ni (En'âm 6/59) yani *gaybî yardım ve bilgiler* Allah'ın yanında olup onları kendisinden başkası da bilemez diyen Mâtürîdî'ye göre gaybî bilginin bir kısmını insanların bilebilmesi mümkün iken diğer kısmını ise Allah'tan başka kimsenin bilmesi mümkün değildir. Göreceli gaybî bilgi, zamana, şartlara ve şahıslara göre gayb olmaktan çıkar. Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği mutlak gaybî bilgi ise beşer gücünün dışındadır. “Gaybın mefatihini” ifadesi anahtar olabileceği gibi “gaybtan gelen yardım ve destek” anlamında da olabilir. Bununla her türlü yardım, hazine, lütuf ve nimet kapılarının açılması Allah'tan ve O'nun yaratması ve izniyle olduğu hikmeti anlatılır (Zemahşerî, 2018: II/662). Mâtürîdî, gayb Allah katından elde edilir. Başkasında yardım eden biri ancak Allah'ın sayesinde yardım etmiş, birine bir ilim öğreten öğretmen de ancak onun sayesinde öğretmiştir. Başkasına bol rızık veren cömert biri de Allah sayesinde bol rızık verir, der. Bunun hikmeti, sünnetullah âdetullah denilen yaratılış kanunlarını sebepleri asıl yaratan/*müsebbibü'l-esbab* Allah olduğunu akletmek gönüle yerleştirmek olmalıdır. Bununla sebeplere sarılarak tevhid ve imân üzere kulun psikososyal eylemler yapmasıdır. Mâtürîdî, gaybın mefatihini En'âm sûresinin 50 ve 58. âyetleriyle bağlantılı te'vil eder. Hz. Peygamber'e Allah'ın hazinelerine sahip olmadığını, gaybı bilmediğini, dolayısıyla ilâhî rahmet ve azabın elinde bulunmadığını söylemesi istenir. Başlarına azap getirmesini, söz verdiği cömertliği, mertebeyi, rızıklarının çoğalması gibi farklı isteklerde bulunanlara Hz. Peygamber de “Gaybın bilgisi O'nun katında, ilâhî yardım ve lütuf O'nun hazinesinde” diye cevap vermektedir. Mâtürîdî, ‘mefâtih’ kelimesi “anahtar” mânasındaki miftâhın değil “maddî ve mânevî yardım, hazine ve zafer” anlamındaki meftâhın (mifteh) çoğulu olabileceğini söyler. Buna göre Kur'ân'da yer alan mefâtihu'l-gayb, “gaybın anahtarları” mânasında değil “gaybtan gelen zafer, yardım ve bilgiler” Allah'ın izni ve kudretiyle olur, demektir. Hz. Peygamber “eğer gaybı biliyor olsaydım elbet bundan çok faydalanırdım, başıma kötülük de gelmezdi” (A'râf 7/188) diyerek mutlak gaybı bilmediğini anlatır. “Eğer Allah, sana bir zarar dokundurursa; hiç kimse onu gideremez ve eğer sana bir hayır ihsân ederse, zaten Allah, herşeye Kadîrdir” (En'âm 6/17) ifadesine göre yardımın her türlü ve ihtiyaç duyulan güç ve kuvvet, yücelik, azamet ve münezzehlik, olmuş ve olacak görünen ve görünmeyen herşeyi bilme niteliklerine sahipliğin bir ve tek Allah olduğu inancının tevhidin aslı olduğu bildirilir. Gaybın mefatihini Allah'ın yanında olup onları kendisinden başkası da bilemez. Karada ve denizde ne varsa Allah bilir. İlahi bilgi dışında bir yaprak bile düşmez. Allah, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru olan herşey Allah'ın mutlak ilmi'ndedir (En'âm 6/59). Mâtürîdî, bu ifadelerle denizde ve karada yaşayan bütün canlıların rızıklarını ve ihtiyaçlarını, toprakta büyüyen tüm bitkilerin büyüme merhalelerini en ince ayrıntılarına kadar mutlak ilmiyle bilen kudretli ve hakîm tek ve bir olan Allah'ın idaresinin yönetiminde yani tevhid ilkesine işaret ettiğini belirtir. Göklerin ve yerin hazineleri Allah'ın, onları bilen de ancak rabbın kendisidir. Dolayısıyla Allah gaybî yardım ve bilgiler anlamında mutlak gaybın mutlak ilmi ile sadece kendi nezdinde olduğunu kulların iyice bilmesi, idrâki için “gaybın mefatihini” kelimesi ile ifade etmektedir (Mâtürîdî, 2005b: V/26-7, 82-3, VI/134-5).

5. Gayba Taş Atmak

Gayb hakkında delilsiz gelişigüzel konuşmak ve açıklamalarda bulunmaya “gayba taş atmak/recmen bi'l-gayb” (Kehf 16/22) ifadesi kullanılır. Buna bilmeden gaybı açıklamaya çalışmak, yalan, zan ile gaybı taşlamak, Allah’a iftira atmak şeklinde anlam veren Mâtürîdî, gaybî haber ve kıssalarla ilgili Kur’ân’daki açıklamalara bir şey eklenmemesi, der. Eğer gaybî haberlere gelişigüzel bir şeyler eklenirse Allah’a iftira atılmış yalan uydurulmuş olur, “Kur’ân’da açıklandığı kadarını anlatır ve ona başka bir şey eklemeyiz” diyerek kıssalara eklemelere “recmen/zannen/kazfen bi'l-gayb” yani gayba zanla taş, yalan, iftira denildiğini söyler. Zan, hakikatın yerini tumaz (Yûnus 10/36; Necm 53/28). Gaybın ontolojisine uymaz. Zannî bilgi ile hakikate ulaşılmaz. Kur’ân beyanları dışında sahih olmayan rivayetleri kesinmiş gibi sunularak gayb haberleri ve kıssaların açıklanması, eklemeler yapılması uygun görülmez. Mâtürîdî, ahad zayıf rivayetler ile gaybı açıklamaz. Hz. Âdem’in eşine “Havva” demez, Hz. Mûsa ile arkadaşlık yapan kulun ismini Kur’ân’da geçmediği gerekçesiyle “Hızır” veya “Yûşa”, Yûsuf’a meyleden Aziz’in karısına isim zikredilmediği için “Züleyha” demez. “Kur’ân’da zikredilmeyen şeyleri eklemek hikmete aykırıdır ve Allah’ın sözlerine iftira ve yalan katmaktır” diye de uyarır (Mâtürîdî, 2005b: VII/55, 184, IX/35, 38, 85, 96, 104).

Kur’ân yorumunun tefsir ve te’vil şeklinde ikiye ayrılmasını bu temele dayandırdığı da söylenebilir. Mâtürîdî bakış açısına göre tefsiri vahiy sürecini bizzat gören sahabeler yaparlar. Onların doğru yorumda isabet ihtimalleri yüksektir. Diğerleri ise te’vil yani değişik anlamlardan birini tercih ederler. Tefsirde ihtimaller yok, te’vilde ise ihtimaller var, tefsir tek, te’vil ise çok yönlüdür. Kalplerinde zeyğ (yani istikametten sapmış, içi kötü niyet, şek ve şüphelerle dolu, psiko sosyal hayatta fitne ve ayrılık niyetli, yaratılış hikmetlerini bilinçli kavramayan eğri kalp hali) bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu kişisel arzularına göre te’vil için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler (Âl-i İmrân 3/7), yalan ve iftira ile hakikatleri karıştırırlar. Peygamber bile Kur’ân’a eklemeye yapamaz. Kur’ân’da olmayan bazı sözler uydurmuş iftira atmış olsaydı Allah onun can damarının koparır, hiç kimse de engel olamazdı (Hakka 69/44-48). Bu, peygamber dâhil Kur’ân’ın hiçbir kelimesinin değiştirmemesi, yalan, iftira zan türü yorumlarla fazlalıklar katmama ikazıdır. Yıldızları bahane ederek akıldışı bir takım efsânevi şeylerle insanlara gaybten haber vermeyi gelecekte gazeller okumayı Hz. Peygamber şeytanın ayak oyunları olarak tarif eder, falcılık, kehanet, rûh çağırma vs. gibi gaybten haber vermeğe yönelik her çeşit uğraşmayı insanları aldatan sihir ve hikmet ve hakikatleri inatla inkâr eden nankörlük ve küfürden bir şu’be, bölüm sayar (Buhârî, 1981: “Tıp” 46). Mâtürîdî, kulların bilmediği konularda “*Seni tenzih ederiz, öğrettiğinden başka hiçbir bilgimiz yoktur!*” sözü iman eden kişinin de bilmediği konularda gayba taş atmamasını gerektiğini anlatır, der. Allah meleklerle “*Size demedim mi ki göklerin ve yerin gaybını şüphesiz ben bilirim*” (Bakara 2/31-33) ifadesi melekler gibi acizyet ve Allah’ın mutlak gaybı bildiğinin itiraf edilmesi kul için esas, “*hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme!*” (İsrâ 17/36) ilâhî emri gereğidir. Allah kullarını biri mutlak gaybı irdelemeden benimseme, diğeri de izafi gaybı araştırmakla sınırlar (Mâtürîdî, 2005a: 352, 488, 496, 503; 2005b: I/3, 4, 80-1, II/242, VIII/274-5, XVI/81).

İnsanın gayb karşısında âcizliğinin ortaya çıktığında imtihanın gerçekleştiğini bu durumda durması (tevakkufluk) yani kendine göre gaybî meselelerde iman etmekle yetinilmesi uygun ve isabetlidir. Çünkü delilsiz ve tutarsız yapılacak inancı da etkileyebilecek yorumlar kültür ve sosyal hayatta tefrika ve ayrışmaya dolayısıyla toplumu iç çatışmalara da götürebilecektir. Günümüz İslâm âleminin ayrışma, ötekileştirme gibi problemlerin belki de önemli bir sebebi gaybî konuların gelişigüzel yorumlanması, inançların cehâlet, taassup ve gaflet temeline oturtulmak istenmesidir. Gayba imân eden birey bilmediği konularda susabilme, bildiği konularda da eğitici ve öğretici iyi niyet ve ihlasla çağdaş metodlarla konuşabilmelidir. Doğru güzel konuşması imânî bir nitelik olduğundan Hz. Peygamber “*Allah’a ve âhiret gününe iman eden ya hayır konuşsun ya da sussun!*” (Buhârî, 1981: “Rikâk” 23) der. Mâtürîdî zan ile gaybî konularda konuşmak kişiyi sorumluluktan kurtarmaz, dünyada iken ileri sürdüğü zanları hem dünyada hem de âhirette cehâleti ve gafletinden dolayı başına gelecek azabı da engelleyemez, der. Gaybî haberlerin gerektiği gibi işlevinin oluşmasında ahâd, zayıf ve vahiy dışı rivayetler ve kanıtlar temelinde değil Kur’ân’ın öngördüğü aklın işlevselliğinde sağlam kesin delil şekil ve süreçte yorumlanması asıldır. Peygamberler “gerçek bilgiyi insanlara açıklayacaklarına ve gizlemeyeceklerine” (Âl-i İmrân 3/187) dâir insanlardan söz almışlardır. Toplumları cehâlete sürüklemek, gaybî gerçekleri gizlemeyi ısrarla sürdürmek azab ve lâneti de gerektiren zulüm ve küfür eylemi de sayılır (Kâf 50/16; A’râf 7/20; Tâhâ 20/120). Hak bilginin tamamını değil de bir kısmını bile gizlenmesi yerilir (Bakara 2/174). Gerçek haberin ketmedilmesi aklen ve dinen uygun görülmez. Hakiki iman ile de bağdaşmaz (Abdülcebbar, 1957: 15/409-410). Bireyin her iş ve haberde aklî yöntemlerle araştırması ve gerçeği

sorgulaması da istenir (Hucurât 49/6; İsrâ 17/36). Hakkı batılla karıştırmak, bilerek gerçek bilgiyi ketmetmek, büyük bir vebal ve sorumluluğu da gerektirir. Allah, melekler, âhiret halleri gibi hakikatler ve gelecekle ilgili haberler de gayb türünden olduğundan gayba taş atmak/recmen bi'l-gayb kelimesi ile Allah'a yalan iftiradan uzaklaşmak hikmetiyle kullar dünyada ve âhirette zarar görmemesi için uyarılır. Mâtürîdî'ye göre gayba imanda en güvenilir bilgi Kur'ân'ın muhkem âyetlerinde olduğundan bununla gayba iman edilmesi istenilir. İnsanın gaybî iç âlemi; kalbî, nefsi psikolojik dünyası gaybî türden de sayılabilir (Mâtürîdî, 2005b: VII/55, XIV/205).

6. İnsanın Gaybî Âlemi

İnsanın iç dünyası yani kalbi, nefsi, ruh hayatı bir yönüyle öğrendikçe, bildikçe ve yaşadıkça tecrübe edinilen izafi gayb türünden sayılabilir. Kişi gaybî iç âlemi nefsini tanıdıkça Rabbini tanır ve iman eder diyen Mâtürîdî'ye göre küçük âlem insanın kulluk görevi; kalp, akıl, duyu, his, sezgi, nefis gibi tüm özellikleriyle doğruyu ve hakikati, iyi ve güzel olanı araştırması, keşfetmesi, yorumlaması, iyiyi, güzeli ve doğruyu tercihi yani iman etmesidir. Bu eylemler hep insanın iç âleminde gerçekleşir. *“Nefislerinde bulunan kanıtlarımızı göstereceğiz”* (Fussilet 41/53); *“Sağlam düşünce ve inanç sahipleri için nefsinizde kanıtlar vardır”* (Zâriyât 51/20-21) gibi ifadeleri insanın kendi iç gayb âleminde imana dâir kanıtlar olduğu şeklinde yorumlayan Mâtürîdî'ye göre bunlar, fitrat gibi ilk yaratılışta Allah'ın insan tabiatına bahşettiği psikolojik, fizyolojik ve biyolojik eğilimler, duygular, yetkinlikler ve yetenekler olabilir. İlim, tecrübe ve eğitimle geliştirilen fitrata, insanın yaratılış hikmetini özgür irâdesiyle değerlendirmesi de denilebilir. Anne baba ve çevresiyle şekillenen fitrat ile kişi kendi gaybî iç dünyasını tanıyıp değerlendirebildiği ölçüde imana kapı açabilir. Gaybî ve aşkın varlık yaratıcının zâtını kavrama zorluğunu belirten Mâtürîdî *“Allah'ın yarattıkları hakkında düşünün, fakat yaratıcının zâtı hakkında düşünmeyin!”* ilkesini hatırlatır, *“Allah'ın zâtı idrâk edilemez, idrâk edilemeyen hakkında düşünmek, ancak körlük, şaşkınlık ve hayreti artırır. İdrâk edilebilen ve akledilen ilahi sıfat ve bilgilere dalmak ise yasak değildir”* der. İnsanda varlıkların sadece açıkça görünen bilgisinin olduğunu, ruhun ne olduğunu ancak Rabbin bildiğini insana ise çok az bilgi verildiğini (İsrâ 17/85), varlıkların içyüzü ve hakikati bilgisinin verilmediğini söyleyen Mâtürîdî, *“biz gözün gördüğünü, kulağın işittiğini, dilin konuştuğunu, elin tuttuğunu ve yakaladığını, ayağın yürüdüğünü ve aklın idrâk ettiğini biliriz, bunların iç yüzüne dâir olan görmeyi, işitmeyi, konuşmayı, yürümeyi ve idrâke etmeyi sağlayan özelliğin mahiyetini bilemeyiz”* der (Mâtürîdî, 2005a: 6, 16, 114; 2005b: VI/182, VII/105, VIII/349-350, XI/346).

İnsanın gaybî dünyası, idrâk ve anlayışın gerçekleştiği merkez, iman ile küfrün, tasdik ile inkârın, sevgi ile nefretin, sevinç ile hüznün, ihlâs ile rıyanın, doğruluk ile yalancılığın yani iyilikler ve kötülüklerin mücadele yeridir. Kur'ân'ın verdiği bilgiye göre kulak ve göz aracılığıyla gelen batıl, yanlış bilgiler akledilmeden kalbe gelirse orası kirlenir, içi şek, şüphe, korku, ümitsizlik, nifakla dolar ve kalp hastalanır, katılaştır, perdelenir, körleşir, ısrarla bu halini sürdürürse sonunda mühürlenir (Bakara 2/10; Âl-i İmrân 3/151; Tövbe 9/45, 77, 125). Melek ve iyi karakterlilerin görevi hayır ve hikmet telkini, şeytanın ve kötü karakterlilerin işlevi de kötülük vesvesesi olduğunu belirten Mâtürîdî, bedeninin her yerine kanın ulaşması damar ve kalbin kan pompalaması ile olduğu gibi melek ve şeytanın da görevini gaybî iç dünyasındaki hucumünü kalple yapar, der, kalbî hal ve eylemlerde sorumluluğu şöyle vurgular:

“Vesvese kalbi meşgul eden ve dini konularda şaşkınlık doğuran bazı fikirlerin telkiniyle oluşur. Bizler Allah'ın lütfuyla şeytandan gelen tahrikleri farketme imkânına sahip kılınmışızdır. Bize düşen görev; sorumluluk yönünden şeytanların vesveseleri ile meleklerin önerdiği telkinleri, kalbî fiilleri bilmemiz ve mane'î hayatımızı etkileyebilecek fiil ve vesveseler konusunda dikkatli olmamızdır” (Mâtürîdî, 2005b: XVII/404-5).

Mâtürîdî bununla gaybî âlem ruh dünyasını araştırmak ve bilmekle gaybîliğin bilinebilen izafi çeşidine işaret ettiği söylenebilir. Allah insanı elinden kötülük veya iyilik gelmeyen şeytan yahut iyilik simgesi melek gibi değil her ikisini de temayülü bulunan bir fitratta yaratmış, ona iyiyi kötüyü ayırt edebilecek akıl, vicdan ve ibret alması için hidâyet örnekleri göstermekle lütfetmiştir. Mâtürîdî'ye göre kalp yetileri; akıl, zihin, şuur, nefis ve gönül gibi duyu ve duyguları zararlı pozisyonlardan korumak ve yararlı yollarda kullanmak kul için yerine getirilmesi gereken kulluk ve insanî bir ödevdir. Sorumluluk açısından iç âleminin yetileri bu anlamda kendine gaybî olarak nitelendirilemez. Heva ve heveslere uyan, dünya güzelliklerine gaflet halinde takılıp yaratılış hikmetlerini ve âhireti unutan gâfil kalp hem dünyada hem de âhirette zarar içindedir (Mâtürîdî, 2005a: 159, 208-9; 2005b: VI/8-9, IX/50, XII/240).

Gayba imana engel etkenlerden nefsin arzuları ve kalbin olumsuz duyguları olduğu dile getirilir. Kalp iman ile ulviyete yöneldiğinde *gönül*, inkâra ve küfre yöneldiğinde ise *süflî nefis* denilir (Tirmizi,

1958: 70 vd). Mâtürîdî'ye göre nefsin arzularına uyan akıl, yıkıcı fikrî ve şeytanî vesveselerden kurtulmanın yollarını bilmeyince zararlı olur. Nefis, dünya şehvetlerini ve lezzetlerini idrak eder. Akıl ile de işlerin akibetini ve sonuçlarını düşünür. Akıl bazen nefsi kendine çeker ve akıbet olarak beklediği karşılığı almak için onu yanına alır. Bazen de nefis akılı yanına çeker, dünyadaki şehvet duygularından lezzet alabileceği hususlarda akılı yanında sürükler. İlahi teklifin temeli akıl, beş sağlam duyudan gelen bilgileri kendi süzgecinden geçirir, yoğurur ve kalbe gönderir. Kalp onaylarsa bunlar ilme, doğru bilgi ve inanca dönüşür (Mâtürîdî, 2005a: 9, 11; 2005b: I/182, II/173, 230).

Bu süreçte akıl, meseleyi analiz edip bütün yönleriyle ortaya koyarken, irâde duygusu da evet ya da hayır hükmünü verir; yap veya yapma der. Yani akılı uygulamaya geçiren irâde duygusudur. Dolayısıyla insanın iyi yada kötü diyerek son kararı vermesini sağlayan meleke irâde melekesi, ruh yapısının en önemli karar mekanizması denilebilir (Tarhan, 2010: 174). İster hakiki ister mecazî anlatımlarla olsun insanın gaybî iç âleminde gerçekleşen galiz, zeyğ, gafil, taş, perdeli, maraz, kilitli ve mühürlü kalp halleri insanın kötü eylemleri sonucudur. Gulf, ekinne, sedd ve işğâ terimleriyle ifade edilen kilitli kalp, tefekkür ve istidlâli iradî olarak terketmesinin bir sonucu olarak kalbin siyah bir kılıf ve perde ile örtülmesidir (Bakara 2/88; Fussilet 41/5). Bir yönüyle kulak, göz ve aklın yaratılış özelliklerinden istifadeyi reddetmesi yani duyma, görme ve akıl yoluyla elde edilen kesin bilgileri ve delilleri reddedip akletmeyi, düşünmeyi ve istidlâli kabul etmeyen kalptir. Mâtürîdî, arzu ve hevesler nefsi perdelediği gibi, ilahî hikmetlerin gayrısını düşünme de kalbi perdelediğini (Mutaffifin 83/14) söyler. Kalbin yaratılış hikmetinden tefekkür, sevgi, merhamet gibi manevî arınmadan uzak, bir anlamda aklın işlevini yitirmesi sonucu ortaya çıkan bir pasif eylem “râne” kalp mühürlenmesine giden süreçtir. Ölümsüz bir dünya hayatı içgüdüğü ve âhireti düşünmeme gibi fitratta olan meyil ve arzulara kalbin gafleti irâdeyi iyi yönde kullanabilmeyi engeller. Taassup, cehâlet, batılı körü körüne taklit, küfür, nifâk, zulüm, kibir ve zorbalık gibi fiillerin de kalbe etkisi sonucu iradenin kötü eylemlere kalbi meyletmesi onu mühürlenme sürecine iletmesidir. Kılıflı, örtülü kalp; ilâhî hikmet ve hakikatleri bilmelerine rağmen, sırf inat, kibir ve makam-mevki endişesiyle bilinçli hidayeti reddeden, kabul etmeyen kalp halidir. İnsanın iç gaybî âlemi kalp hayatında olanlar gizlense de açığa vurulsa da Allah gaybleri en ince detayına kadar bilir (Âl-i İmrân 3/29). Mâtürîdî, kendi öz yapısı gayb âlemini, kalp hallerini tanıyan kişi iç yapısının psikolojik ve fizyolojik ihtiyaçlarını tam mânasıyla kavrayamadığını, bunun yaratıcının yardımı, yol göstermesiyle olduğunu farkeder, böylece rabbisini de tanımış olur, der. Gaybî âlemini kendisinden daha iyi bilen, şah damarından daha yakın olan, cehle düşmeyen bir Âlim, herşeyi hikmetle yaratan bir *Hakîm*, yönetişinde alternatifî ve rakibi bulunmayan *Cebbâr*, her haline acıyan yaşatan *Rahmân Rahîm* ve *Hayyü'l-Kayyûm* Allah sayesinde gerçekleştiğinin şuuruna varabilir (Mâtürîdî, 2005a: 160-1, 236, 271-342; 2005b: I/174-5, II/245, V/33-4, IX/50, X/309, XIII/105).

Gayba iman, iç dünyasında zorlama ve baskı ile oluşacak bir süreç olmadığını belirten Mâtürîdî, dinde zorlama altında benimsenecek bir din yoktur, böyle bir benimseyiş de din değildir, der. Böylece insan fiillerinden sorumlu tutulabilmesinde özgürlüğün, farklı alternatifler karşısında tercih hakkının farkındalığını özgür eylemleriyle ortaya koyar. Cüz'î ihtiyarî Mâtürîdî'nin deyişiyile “cüz'î irâde” yani özgür olma bilinci, doğrudan insanın sorumluluğu ile de ilgilidir denilebilir. Mâtürîdî, kalbin ameli ile irâdeye verilen önemini, kalbe baskı ve hakimiyet kurulamayacağını vurgular ve şöyle der:

“İnançlar düşünce ve duygu alanına özgü davranışlar olduklarından hiçbir yaratık başkasının inancına buyruk olma veya ona engel olma gücüne sahip değildir. Başkasının gaybi kalbi üzerinde hakimiyet kurmak imkansızdır. İman da küfür de baskı olmadan özgürce gaybî alem kalpte gerçekleşir (Mâtürîdî, 2005a: 293-4, 594; 2005b: II/184)”

İnkâr/küfrün de tasdik/imanın da bir kalp işi olduğunu, zorlamayla kalbî eylem olamayacağını, insanın en özgür organının kalp olduğunu belirtirten Mâtürîdî, kalp küfre zorlansa dil ile küfrü ifade etse içi imanla olsa kâfir olmaz, ancak kalbi küfrü seçer ve tatmin olursa kâfir sayılır, kalbin görme, konuşma ve içsel duyma yetilerinin elde edilmesinin kendi kazanımları ile oluştuğunu vurgular. İnsanın iç dünyası izafi gayb türü olması ile kişinin gaflet ve cehâletle bilmemesi kişiyi sorumluluktan da çıkarmaz (Mâtürîdî, 2005a: 623; 2005b: II/161, III/28, IV/164, VI/193. VII/114, VI/193).

Riyâ, kibir, nifâk, küfür, haset gibi olumsuz tavır, duygu ve eylemler kalpte ortaya çıktığı gibi, ihlâs, niyet, tevazu, takvâ, tövbe, sabır, şükür, sevgi ve rıza vb. duygu ve haller de kalpte oluşur. İnsan, melek, şeytan da dâhil hiç kimsenin bilmediği sadece Allah'ın bildiği kalp alanındaki inançlar, insan ile Allah arasındadır. Yaratıcının râzı olduğu psikososyal eylemler yapmasıyla imanın dışı vurumu mümkündür. Küfür karanlığı, kalbin nurunu örter ve perdeler. Küfür insanı hakkı görmez eder, ibretli

şeylere bakmaz ve üzerinde tefekkür etmez. İmanın bir nuru, ışığı vardır. Hakkın tecelli etmesi, her güzelin güzelliğini, her çirkinin çirkinliğini anlayabilmesi için iman ile görür, işitir. Her şeyin perdesi karanlığı imanla kaldırılır. İhlâs ve niyeti Allah'tan başkasının bilmesi mümkün olmadığından imanlı kalp, münib, temiz, selim, ürperen ve mutmain kalp halleriyle sınama dünyasını yaşar, âhiret hayatını da inşa eder (Oral, 2020: 501 vd). İnsanların ve meleklerin dahi bilmediği gaybî kalbî halleri *Âlimü'l-Gaybi ve's-Şehâdeh* ve *Allâmü'l-Guyûb* Allah mutlak ilmiyle bilir, kalbî isteklere cevaben imana yönelenlere Allah sekîne verir (Fetih 48/4, 18, 26). Allah'ın insana şah damarından daha yakın olması (Kâf 50/16), Allah'ın ilminin insanın iç dünyası gayb dahil her şeyi kendisinden daha çok bilmesi denilebilir. İnsan gaybî bilgilere ulaşır, işitir, görür. Kalbin adâlet terazisi vicdan bu hisleri yaşayarak bilir, arzu ve meyillerin, fikir ve düşüncelerin, hal ve hareketlerin hayır-şer, fayda-zarar, iyi-kötü yönlerini tartar. Kalp hislerle sever, korkar, endişe eder, kızar, üzülür, ağlar. Hafıza ile bilgileri ezberler ve depolar. Kalp nefis yetisi ile vücudun biyolojik canlılığını muhafaza eder, hayat verir. Kalp öz yapısı fitratıyla Allah'ı tanır, kendi gayb âlemi iç dünyasını idrâk ettikçe Rabbine de iman eder. Mâtürîdî, insanı iman nuru her şeyi görür hale getirir, bu sayede hakkı batıldan ayırır. İnsan nelerin gerçeğe işaret eden kanıt, nelerin sahte delil olduğu iman nuru ile anlar hale gelir, demektedir. “Rabbimiz! Hidayetten sonra kalplerimizi zeyğe (*içi kötü niyet, şek ve şüphelerle dolu, fitne ve ayrılık eğri kalp haline*) eğriltme!” (Âl-i İmrân 3/8) diye de Allah'a duâ etmesi gerekir. İman konusu haberin gayb değeri ne kadar yüksekse kalpte tasdikle gerçekleşen iman o derece değerli sayılır. Gaybî iç âlemini tanıma ve Rabbini tanıma sürecinde gayba imanın ontolojisi ve önemi de anlaşılabilir (Mâtürîdî, 2005b: VIII/427, IX/106, XVII/254).

7. Muğayyebât-ı Hamse

Gayb bilgisinin bilinip bilinmemesi konusunda Lokmân sûresi 34.âyette geçen muğayyebât-ı hamse/beş gaybî bilinmeyenler tartışılır. Gizlilik, görünmemek, duyuların algı alanı dışında gizli olan gayb kökünden türeyen mahiyeti bilinmeyen gizli şeyler olan “muğayyebât” kelimesi ile hamse/beş sayısından türetilen bu kelime hakkında Mâtürîdî, konu hakkında eğer sahihse diyerek bir hadis rivâyetini nakleder. Buna göre Hz. Peygamber: “Gaybın anahtarı beş tanedir ki bunları Allah'tan başkası bilemez dedikten sonra bu âyeti (Lokmân 31/34) okumuştur (Buhârî, 1981: “İman” 37; Müslim, 1981: “İman” 5). Geleneksel rivâyete dayalı tefsirlerin aksine Mâtürîdî, âyetteki gaybî konuların mutlak olarak değil ama çoğunun nisbi, göreceli, izâfî gayb türünden sayılabileceğini de belirtir. Bu âyetin nüzül sebebiyle ilgili bir olay nakleder. Muharibi adlı biri Hz. Peygamber'e sorar: Bizim topraklarımız kurudu, yağmur ne zaman yağacak? Eşim hamile ne zaman doğuracak? Ben doğduğumu biliyorum ama nerede ne zaman öleceğimi bilmiyorum? Bugün ne yaptığımı biliyorum ama yarın ne iş yapacağım. Ve kıyamet ne zaman kopacak? Allah Muharibi'nin bu soruları hakkında bu âyeti indirmiştir: “*Kıyamet saatinin ilmi Allah katındadır. Yağmuru yağdırır; rahimlerdekini bilir. Hiçbir nefis yarın ne kazanacağını idrâk edemez, hiçbir nefis de nerede öleceğini bilemez? Muhakkak ki Allah Âlîm; her şeyi bilir, Habîr; her şeyden haberdârdır*” (Lokmân 31/34). Muğayyebât-ı Hamse denilen bu âyet nâzil olduktan sonra Hz. Peygamber âyeti Muharibi'ye okumuştur (Mâtürîdî, 2005b: XI/232-3, 260-1).

7.1. Kıyamet Bilgisinin Gaybiligi

Muğayyebât-ı Hamse'nin ilki kıyamet saatinin gaybiligidir. Kıyamet bilgisi de dahil sûr, ba's, haşir, hesap, cennet ve cehennem gibi bunların mahiyetlerini sadece Allah bilir. Bir çok âyetin (Nahl 16/77; Rûm 30/25) kıyametin kopması keyfiyetini ayrıntılı bir şekilde anlattığını söyleyen Mâtürîdî, kıyametin ilmi ile kastedilenin kıyamet saati olmasıdır, der. Bunu peygambere sorduklarında kıyamet bilgisini sadece Allah'ın bildiğini söylemesi istenir (A'râf 7/187; Ahzâb 33/63; Fussilet 41/47; Naziât 79/42-44). Gayba imân, kıyametin ilminin Allah katında olmasıdır (Lokmân 31/34). Kıyametin keyfiyeti insanların idrâki açısından ayrıntılı bir şekilde anlatıldığından Mâtürîdî'nin “kıyametin saati” ile kıyametin zamanının yalnız Allah'ın bileceği te'vili tutarlı ve uygundur. Müşâhede âleminden tabiat olaylarında deprem, sel gibi durumlarından kıyametin sahneleri hakkında çıkarım yapılabilir. Ama kıyametin kopuş saatinin akıl ve duyular yoluyla çıkarım yapılması neredeyse imkânsızdır. Kıyametin saatinin Allah'ın ilmi'nde olması bir yönden Allah'ın ilmi, kudreti ve hikmetini anlattığı gibi diğer yönden de kendisine iman eden kulun hem dünyada hem de kıyamet sonrası güvende, huzur ve mutluluk içinde olmasını yani Allah'ın el-Mü'min (*güvenlikte kılan*), es-Selâm (*sekînet ve huzur veren*) isim ve sıfatları ile iman edenleri hem dünyada hem de âhirette güven ve huzur içinde bırakacağı anlatılmaktadır. Mâtürîdî'ye göre bunun hikmeti, kulun kıyametin saatine değil sonraki ebedî hayatını inşa ve ihyâ için hikmet ve sınama dünyasında yapması gerekenlere asıl odaklanmasıdır. Evrenin yaratılış hikmeti, Hakîm bir ve tek yaratıcı Allah'ın imtihan için yarattığı insanın âhiret hayatını ihyası için lütuf olmasıdır.

Bununla Allah'ın her şeyi bildiği inancıyla ölümü her an hatırlayarak takvâ ile kulluğun bilinçli yapılması ve gayba iman olmasıdır (Mâtürîdî, 2005b: XI/259-260).

7.2. Yağmurun Gaybılığı

Mugayyebât-ı Hamse'nin ikincisi yağmurun yağdırılma gaybılığıdır. “Gays/yağmur” kelimesini Mâtürîdî, canlıların hayatta kalmalarına dayanak teşkil eden gıdalarda yağmurun bereket ve rahmet kaynağı (Rûm 30/50; Kâf 50/9) olmasıdır, der. Allah'ın engin hikmeti ve kudreti eşsiz lütuf ve ihsanı ile yarattığı bulutu ve nereye yağmasını istiyorsa onu oraya göndermeyi takdiri, bütün bunların bulutun kendi fiili sonucu olmadığı anlatımıdır. Yeryüzündeki kullar aynı yağmurun falanca yerde suyunu boşaltmayıp da filanca yerde yağdırmasının hikmetini anlamaya çalışsa bile mutlak anlamda gerçek mahiyetini bilmesi zordur. İnsanlar kendilerine verilen ilim ve bilim çerçevesinde olanları bilebilir diyen Mâtürîdî, bu âyetle Allah'ın engin hikmetinin anlatımı, hikmetleri tüm ayrıntılarıyla Allah'tan başkası bilemez, demektir. Gökler, yeryüzünün yönetim ve düzenlenmesinin nihaî olarak Ehad, Kakhâr ve Hayyü'l-Kayyûm Allah'a âit olmasıdır (Mâtürîdî, 2005b: XVII/12).

Teknolojik imkânlar ve bilimsel bilgilerle yağmurun nereye ve ne kadar yağabileceği önceden tesbit edilebilir. Mâtürîdî'nin bakış açısına göre bu âyette vurgulanmak istenen bütün bunları hikmeti ve kudretiyle en ince ayrıntısına kadar yaratanın Allah olduğunun idrâki olmalıdır. Allah'ın rüzgârları rahmetinin müjdecisi olarak gönderip bulutları sevkettiği ve onlardan su indirdiği (A'râf 7/57; Hicr 15/22), uygun bir ölçüde yağdırdığı, bu yağmurla (Mü'minûn 23/18; Zuhrûf 43/11) ölü topraklara yeniden hayat verdiği (Nahl 16/65; Ankebût 29/63; Rûm 30/24), suyun çekilmesi halinde hiç kimsenin gücünün onu geri getirmeye yetmeyeceği (Kehf 18/41; Mülk 67/30) belirtilir. Allah gökten indirdiği yağmurlarla yeryüzünde yaşayan canlılar için çeşitli gıda maddeleri olur. “Allah, yağmuru indiren, rahmetini her tarafa yayandır. Allah gerçek dost ve hamde lâayık olandır” (Şûrâ 42/28) denilerek yağmur nimetine hamd ve şükür istenir. Mâtürîdî'ye göre yağmurun bereket ve rahmet olarak nitelenmesi Allah'ın sonsuz rahmân ve merhamet niteliği ile ilah tasavvurunu anlattığı gibi Allah'tan başka suyu canlılara temiz ve güzel bir nimet şeklinde getirebilecek bir güç olmadığı idrâki için olmalıdır. Yeryüzü yağmur yağmadığı dönemde kurur. Yeryüzünün canlanması yaratıcının göndereceği yağmura bağlıdır. Yağmuru “Allah'ın yağdırması”, bir yönüyle Allah'ın birliği, “Hayy” yani diri ve canlı, her şeyin varlığı kendisine bağlı, kâinatı idare eden yüce varlık yani “Kayyûm” niteliğinin anlatımıdır. Bir diğer yönüyle kulların suya muhtaç olduğu, Ganî ve Samed Allah'ın ise hiçbir şeye muhtaç olmadığı ilah tasavvurunun akledilmesidir. Gökler ve yerde olan herşey Allah'ındır, Mâlikü'l-Mülk, görünen ve görünmeyen âlemlerin sahibi ve yöneticisi Allah hamde yegâne lâayık, yağmurları belirli ölçü ile yağdırır, bütün canlılara rahmet ve bereketiyle her çeşit rızıkları da verir. Yağmurun çeşitli sebepler aracılığıyla kulların menfaati için yağdırılması Allah'ın mutlak ilmi, kudreti, hikmeti ve varlıklara karşı sınırsız rahmeti ve bereketini de gösterir. Bütün ilimler Allah'ın ilmini, kudretini ve hikmetini incelerler. Kâinat kitabının okunmasını, araştırılmasını ve idrâkini isteyen Mâtürîdî, “bereket, çalışma olmaksızın gelişen ve artan her hayrın ismidir” der. Ancak kulların tedbirsizliği ile biri yağmurdan zarar görse “yağmurun gelmesi rahmet değil, yaratılması şerdir” diyemez. Bu rahmetin ekinlere ve canlılara zarar vermesini aklını kullanarak tedbir ve çalışmayla önlemenin insanın irâdesi ve sorumluluğunda sınaama unsuru olduğunu da özellikle vurgular. Bununla dere yatağına mesken yapmanın ve sel olduğunda âfet diye ilahi adaletsizlik düşüncesinin yersizliği anlatılabilir. Düşünmeyen ve tedbir almayan her türlü sorumluluğun kula ait olmasıdır. Mâtürîdî'ye göre yağmurun yağdırılmasının gaybılığı, kâinatın tek yaratıcısının Allah olduğu, hangi canlıya ve bitkiye su ihtiyacını ulaştırmada gücünün her şeye yettiği, ilmi, irâdesi ve kudretiyle her şeyi kuşatan, bulutları, yağmurları, bitkileri ve canlıları kurallar, kaideler ve ilim çerçevesinde yaratan ve bütün canlıları sınırsız rahmeti ve kudretiyle yaşatan irâde, kudret ve hikmet sahibi ilah tasavvuru ile Allah'a iman edilmesidir. Cahiliyye döneminde insanlar yağmurun yağmasını Allah'tan başkasına yani putlara veya yıldızlara atfederlerdi. “Suyunuz çekilirse size akarsuyu veya kaynak sularını Allah'tan başka kim getirebilir?” (Mülk 67/30) diye sorgulanmasını da bu hikmete yönelik olmalıdır. Yağmurun Allah tarafından rahmet ve bereket olarak yağdırılması inancı ile gayba imanın sebepleri yaratan Allah'a kulluğun sorumluluk bilinci takvâ ile yapılmasıdır (Mâtürîdî, 2005a: 40; 2005b: XI/204, 210-3, 260).

7.3. Rahimlerdekiilerin Gaybılığı

Mugayyebât-ı Hamse'nin üçüncüsü rahimlerdekiilerin gaybılığıdır. Rahimde canlının oluşumu, dünyaya gelip gelmeyeceği, kabiliyetleri, karakterleri, cinsiyeti ve hayat serüveni kula göre gayb olan her şeyin Allah'ın önceden mutlak ilmiyle bilmesi olduğu te'vilini yapan Mâtürîdî'ye göre insanlar ise

müşahede alanına çıkanları ilimleri kadar bilebilirler. Allah ise rahimlerdekinin nutfeden (sperm) alaka (emriyo); alakadan mudga (bir parçacık et) haline gelme ve bir halden diğerine değişmesini, her bir vakitte ve anda meydana gelen gelişmeyi ve benzeri durumları en ince ayrıntısına kadar bilir. Mâtürîdî dışa yansımaları ve işaretleriyle izafi gaybın rahimdeki çocuğun canlı mı cansız mı, erkek mi kız mı olduğunu ise Allah'tan başkasının bilmesi mümkündür, der. Allah kendi kudretinin, ilminin ve tedbirinin üstünlüğünü “rahimlerdekini bilir” ifadesiyle haber verir. Göklerin ve yerin hükümrânlığı Allah'a âit olduğundan dilediğini yaratır; dilediğine kız, dilediğine de erkek çocuk bahşeder. Yahut erkek ve kız çocuklarını birlikte verir. Dilediğini de çocuksuz bırakır (Şûra 49-50). Bu ifadeler istenilen ve arzu edilen her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten ilah inancı ile eylem yapılmasına yönelik olmalıdır. İnsanın oluşumu, rahimlerdekinin bilinmesinin anlatımı Allah'ın kudreti, saltanatı, adâleti, hikmeti, ilmini ve evreni tedbir ve idare etmesini bildirmesi, kulun eşsiz kudretini tanımasıdır. İnsanın rahimde “üç karanlık safha” (Zümer 39/6) içinde yaratılması Allah'ın zâtı ile âlim, ilminin sonradan başka birinden öğrenilen bir ilim olmadığını, kudretinin de yine sonradan elde edilmiş bir kudret olmadığını, aksine hem ilminin hem de kudretinin zâtı olduğunu gösterir. Üreme ve ilk oluşum Allah'ı insanlığa has kıldığı neslin bekasını sağlama konusunda geçerli kanununda hiçbir değişikliğin bulunmadığını da sunumudur. İnsanın sevinç ve mutluluğunu anlatan sevgi, rızâ ve gönül huzuru anlamındaki göz aydınlığı (Furkân 25/74; Kasas 28/13), gözü serinleten yani gönlü sevindiren ve mutluluğuna vesile olan âilede eş ve çocukların herşeyi ile Allah'ın yaratması ve bilmesidir (Mâtürîdî, 2005b: IX/132, 197, X/13, 280, XI/13, 18, 179, 260, 282, 371-2, XIII/157-8, XIV/138-9).

Bebeğin rahimdeki embriyolojik gelişiminin üç farklı devrede gerçekleşmesi teknolojik gelişmelerle gaybiliklikten çıkabilir. Mâtürîdî'ye göre bütün filozoflar bir araya gelseler rahimlerdeki bir damla nutfeden organların, nefsin oluşması, takdiri ve onların yaratılmasını yapamazlar. ‘Allah rahimlerdekini bilir’ ifadesinin hikmeti; Allah'ın herşeyi yaratmaya kâdir olduğunun bilinmesidir. “Sizi annelerinin karnında üç karanlık içinde türlü yaratılış safhalarından geçirecek yaratır” (Zümer 39/6) ifadesi, ‘canlıları takdir etmeye ve karanlıklar içinde onlara şekil vermeye muktedir olana hiçbir şey gizli kalmaz ve Onu hiçbir şey âciz bırakmaz’ demektir. Allah, insanın organlarını meselâ kulağın birisini diğerinden, ayağın birisini ötekenden, elin birisini diğerinden uzun olacak şekilde farklı değil ahenkli yaratır. Yine gözlerden birini daha geniş, organlardan birini beyaz ötekini siyah, saçların bir kısmını kömür gibi bir kısmını kumral yapmayıp uyumlu yapar. Ne kemiklerde ne de kemiklerin şekillerinde, ne ana ve kılcal damarlarda ne de aralarındaki sinirlerde en ufak bir dengesizlik vardır. Vücudun bir yanında olan organlar, diğer yanında da eşit şekilde vardır. Herkese iki el, iki ayak, iki göz, iki kulak, iki işitme duyusu ve iki görme duyusu vermiş ve diğerinden fazla hiçbir tarafı yoktur. Yaratıldığı rahimlerdeki canlılara maddî açıdan şekil verip hacim kazandıran el-Bari’, yaratmanın en son kademesini teşkil eden el-Musavvir Allah canlıların fizikî ve ruhî yapısını belirleyip yaratmayı da mükemmel yapar (Mâtürîdî, 2005b: XII/303; Râzî, 1981: XXXI/80).

İnsanın ana rahminde gaybî iç âlemi psikolojik, fizyolojik ve biyolojik yapısı da izafi gayb türü sayılabilir, bilimsel ve teknolojik imkânlarla öğrenilebildiği oranda gaybiliklikten çıkabilir. Erkek çocuğa hamile kadın ağırlığı ve ceninin hareketlerini sağ tarafta hisseder; sağ göğsünün ucu daha büyük olur ve rengi daha erken değişir, yürümeye sağ ayakta başlar, yerden kalkarken sağ ele dayanır. Bebek kız ise bu belirtiler tam tersine hep sol tarafta olur, denilir (Salih, 2008: 373). İlmin verileri ışığında kız veya erkek olduğu da anlaşılabilir. Sadece Allah bilir diye bir sınırlama yoktur (Gezer, 2015:18). Burada daha nutfe oluşmadan Allah'ın mutlak ilmiyle kız veya erkek olduğunu bütün karakter yapılarıyla bildiği yani mutlak ilmi anlatılır. İnsanın iç dünyası nefislerde bulunan kanıtların gösterilmesi (Fussilet 41/53; Zâriyât 51/20-21), Mâtürîdî'ye göre ilk yaratılışta Allah'ın insan tabiatına bahşettiği psikolojik, fizyolojik ve biyolojik eğilimler, duygular, yetkinlikler ve yetenekler olabilir. Tüm bunları Allah mutlak ilmiyle daha ana rahminde oluşmadan öncesi ve sonrası ile ayrıntılı bir şekilde bilmesidir. Rahimlerdeki canlıları özel şekilleriyle yaratan Hâlık, Bari’ ve Musavvir isim ve sıfatları temelinde Allah tasavvuru anlatılır. Teknolojik gelişmelerle varlığın mahiyetini yani Allah'ın kadim ilmini kuşatamayacağını ancak şehâdet âlemine taalluk ettiği kadarıyla Allah'ın ilmini insanların bilebilmesidir. Kulun çocuk oluşumu için yapması gereken, bilgi ve tecrübe temelinde gözaydınlığı, gönülhuzuru iyi bir nesil vermesi için önce fiil-i duâ yani sünnetullah denilen sebepleri yerine getirmesi, -Kur’ân’da elçilerin duâları gibi- kavli duâ ile Allah'tan hayırlı bir evlat ve nesil için duâ ve yardım dilemesidir. Rahimlerdekini bilen hiçbir şey ondan gizli kalmayan, bütün gaybleri en ince ayrıntısına kadar bilen, sebepleri kudret ve hikmetiyle yaratan Allah tasavvuruyla gayba iman olmasıdır (Mâtürîdî, 2005a: 16; 2005b: VII/105; XIII/157, XIV/138-9).

7.4. Kazancın Gaybîliği

Muğayyebât-ı Hamse'nin dördüncüsü yarınki kazancın gaybîliğidir. Kesb, kalbin akd, azm, sa'y gibi eylemleri ile amel, iş, ticaret gibi soyut, somut, maddî manevî her türlü kazancın gerçek anlamda kulun bilmemesi diyen Mâtürîdî'ye göre bu âyet "Allah izin verirse" demeden hiçbir şey için "şu işi yarın yapacağım" (Kehf 18/23) denilmemesi emri gibi işlerin Allah'ın izni, hikmeti ve kudretiyle olduğunun anlatımıdır. Eyleminde kulun sadece seçmede hür olduğunu gerçekte her türlü işlerin en ince ayrıntısına kadar mâlik olmadığını, tüm fiilleri yaratanın Allah olduğu, onun dilemesi olmaksızın kulların işlerinin vücuda gelmeyeceğinin akledilmesine yönelik olmalıdır. "Olur ki hoşlanmadığınız bir şey sizin için hayırlı olur. Sevip arzu ettiğiniz bir şey sizin için şerli olur. Gerçeği Allah bilir siz bilemezsiniz" (Bakara 2/216) ilkesi gereği kesbin mahiyetinin gerçek yüzü insanlarca bilinemez. Kul için gelecekle ilgili kesinlik olmadığı tezini ileri süren Mâtürîdî, din ve dünya işlerinin omurgasını rızık oluşturduğundan gecenin dinlenme gündüzün de rızık arama ve çalışma için yaratıldığı, yaşayabilmesi için canlıların muhtaç, Allah'ın hiçbir şeye muhtaç olmadığını da anlatımındır, der. Ticarî kazanç, sebeplerle izafi gayb hallerinde tecrübî bilgilerle tahmin edilebilir. Bilimsel ekonomik verilerle kazanılabilir. Rızıkını helâl ve meşru yollardan aramak isteyen için bütün dünya ticaret alanı, insanlar da dünya-âhîret ticareti yapan bir nevi tüccar görülür. Gayba iman eden kul için fâiz, kumar, rüşvet, gasb, hile, aldatma ve zulüm gibi haram bâtil yolları ticâret ve helâl kazanç yolları olmadığından "Haksızlık yapmamak ve haksızlığa uğramamak" (Bakara 2/279) için haksız işlemlerden kaçınır. Haksız kazanç türü eylemlerin sebep ve sonuçlarını en ince ayrıntısına kadar bilen ilah tasavvuru temelinde yarın için ticaret ve rızık aranmasının gereğini belirten Mâtürîdî'ye göre yenilecek, içilecek, giyilecek vb. gibi beşeri ihtiyaçları gideren nimet türlerinin helâl yollardan temini, şükürü ve hesap verilebilirlik sorumluluğu vardır. Gelecekte gaybî kesbin gerçek anlamda bilinmesi Rab Allah'a âittir. Kişi kazancın zekâtını verme, faziletlenme ve bereketlenme, nefis tezkiyesi sonucunu bilme imkânına sahip değildir. İnsana gayb olan bu tür bilgi Allah katındadır. Dolayısıyla hiç kimse yarın yani gelecekte ne elde edeceğini –cennete girmek de dahil- kesin olarak bilemezken Allamü'l-Guyûb; bütün gaypleri bilen Allah ise kullarının nasıl ve ne şekilde kazanacağını en ince ayrıntısına kadar mutlak ilmiyle bilir. Mâtürîdî, insan nerede nasıl ve ne şekilde kazanacağını önceden bilseydi nefsin suflî arzuları onu daha çok kazanmaya itebilecek, sınamanın hikmeti de muhtemelen bozulacaktı, der. Hz. Peygamber "eğer gaybı bilseydim elbet bundan çok faydalanırdım, başıma kötülük de gelmezdi" (A'râf 7/188) demektedir. Kulun tecrübî bilgilerle gelecek kazancını tahmin etmesi izafi gayb türünden sayılabilir. Dolayısıyla gaybî gerçek anlamıyla bilemeyen insan, Allah'ın rızasına uygun eylemlere, hamdetmeye ve şükretmeye dünya ve âhîret ticaretine yönlenebilir. Âlemlerin Rabbi Allah tüm canlıların çeşitli ihtiyaçlarını bilir ve yaşatır. Hayrî'r-râzikin; rızık verenlerin en hayırlısı bütün canlıların rızıkını veren Rezzâk (*kullarına sınırsız rızık veren*) Allah olduğu ilah tasavvuru ile akledilmesi, inanılması temelinde gayba iman olmasıdır (Mâtürîdî, 2005a: 160; 2005b: I/401-2, II/197, 419-423, III/174, IV/139, 175, V/83).

7.5. Nefsin Nerede Öleceğinin Gaybîliği

Muğayyebât-ı hamse'nin beşincisi nefislerin nerede öleceğinin gaybîliğidir. Ölümün nerede olacağını gizliliği yani ecelin her an her yerde gelebilmesi istek ve arzuları ile eceli arasında kulun sınanmasıdır (Buhâri, 1981: "Rikâk" 4). Bir kimsenin hangi kıt'a, ülke, bölge, belde, yerleşim biriminde veya hangi noktada öleceğinin gaybî oluşunun hikmeti Mâtürîdî'ye göre insanın her durumda tedbir, ihtiyat, korku ve dikkat eğitimidir. Eğer bütün bunları ayrıntılı şekilde insanın bilmesine Allah müsaade etseydi sözkonusu zamana kadar kendisini güvende görerek istediği her şeyi yapması mümkün olabilecek eğitim, tedbir vb. gibi zamanın gerektirdiği sebeplere yapışma gibi sünnetullah kuralları altüst olabilecekti. Eğer ölüm yeri ve zamanı gizli olmasaydı dünya yaşanmaz bir çile olur, imtihan ortadan kalkardı. Allah bunu kulları için gizledi ki devamlı bir şekilde her zaman ve her durumda ihtiyat, korku ve dikkat halinde hayatlarını sürdürebilsinler. Her varlık için ecelin vakti saati Allah'ın mutlak ilminde belli ama insana bu bilgi gaybtir. Onun yapısı gereği aceleci ve tartışmaya açık olduğundan ecelin gizlenmesi de dünyanın huzurlu yaşanmasına yönelik olmalıdır. 'Rabbimiz! Dönüşümüz Sanadır!' (Bakara 2/285) duâsı ile ölümü her an düşünme, pişmanlığı, istiğfâr ve tövbeyi unutmama, kul haklarıyla helâlleşmeyi zihin ve aklından çıkarmamanın iman ehlinin niteliği olmasıdır. Boş yere yaratılmadığı bir gün mutlaka Allah'a döneceği ve hesap vereceği takvâ bilinci ve şuuruyla kul dünyasını saadetlere çevirdiği gibi ebedî âhîret hayatını da cennetlere dönüştürebilir. Bu şuurda olan mü'min engin rahmetini umduğu Allah'a dönmeyi ister (Mü'minûn 23/99-100, 115; Buhâri, 1981; "Rikâk" 41). Mâtürîdî'ye göre

görünür âlemde gaybî olan tüm fiillerin hikmetini yani içyüzünü ve arka planını anlayabilmek için ecel ve ölüm gereklidir (Mâtürîdî, 2005b: II/225, 503, XI/260).

Hiçbir nefis nerede öleceğini bilememesi ile ölüm vakti ecelin gaybiliği kastedilebilir. “Yanımızda kalsalardı, ölmezlerdi” (Âl-i İmrân 3/156) iddiası gaybî bilme adına yerilir. Nefsin nerede, ne zaman öleceğini Allah’tan başkası asla bilemez. Nefis nerede olursa olsun, sarp ve sağlam kaleler içinde olsa bile ölüm mutlaka ona ulaşır (Nisâ 4/77-78). Yaratıcı, canlıların başlarına nelerin geleceğini ve nasıl bir ömür yaşayarak ömürlerini nerede ve nasıl bir şekilde bitireceklerini geleceğe dâima umutla bakabilmeleri için gizlemiştir. Kulun görevi, Allah’ın takdiri olan evrenin yasalarını iyice öğrendikten sonra aklını kullanarak tedbirli bir hayatı yaşamak, verilen nimetlere iyi ve güzel yerlerde kullanmakla şükretmek, bütün tedbir ve gayretle korunmaya rağmen başa gelenlerin olumsuz sonuçlarına karşı da sabretmektir. Kimin nerede öleceğini gerçek anlamda Allah’ın bilmesinin hikmeti, dünyada ölüm sebebi olarak bilinen bir takım şeylerden korunmanın ilâhî bir emir olmasıdır. Bütün tedbir ve sakınma fiillerine rağmen kazâ ve musibet okları bazılarına isâbet edebilir. Bu, tedbirlerin hiçbir anlam ifade etmediği anlamına da gelmez. Elden gelen tedbiri bırakıp Allah’ın ilminde olan gayb hakkında tahmin ve yorumlarda bulunmak ve bilinmesi imkânsız mutlak gaybî tartışmak insanları sağlıklı bir sonuca ulaştırmayacaktır (Karadeniz, 2015: 634-5). Nefislerin nerede öleceği ve ecelin gaybiliğinin hikmeti her gün yaşama sevinci ve ümidiyle kulun hayata sarılması gerekli tedbirleri alması, kulluğu gönül huzuru ile yapmasına yönelik sorumluluk sahibi, kötülüklerden uzaklaştırıp âhirete hazırlığı sağlamak olmalıdır. Ölümün vakti ve yerinin bilinmesinin pratikte hiçbir faydası da yoktur. Hayatı gafletten uzak değerlendirmek, imanını küfür, şirk, nifak türü tehlikelerden son nefese kadar korumak, ‘*Rabbimiz hidayeti lütfettikten sonra kalplerimizi hak ve hakikatten saptırma!*’ (Âl-i İmrân 3/8) diye duâ ile aklı zihni ve kalbi bilinçlendirmek, ‘*Müslüman olarak can vermek*’ (Bakara 2/132; Âl-i İmrân 3/102) önemlidir. Nefsin nerede öleceğinin gaybiliği, kulluğun hikmet, nimet ve rahmet olarak yapılmasına yönelik psikososyal işlevi olmalıdır. Mâtürîdî’ye göre muğayyebât-ı hamse konuları mahiyet, mutlak olarak değil ama nisbi, göreceli, izafi olarak bilinebilir (Mâtürîdî, 2005b: XI/258-260).

Sonuç

Türk İslâm dünyasının önemli âlimi Ebû Mansûr el-Mâtürîdî’ye göre asıl iman gaybî habere yönelik olur. Habere yönelik onaylama (tasdik/iman) veya yalanlama (tekzip/inkâr) müşahede edilenden değil duyularla algılanamayan konularda olduğundan akâid/inanç esasların çoğu gayb içeriklidir. Zihni, aklı, duygusal ve irâdî unsurlarından oluşan psikolojik ve sosyolojik bir hal olarak iman, insanın gaybî âleminde gerçekleşir. Allah duyulur âlem aracılığı ile duyulmayan gayb âlemini akletmeyi gerekli kılmış, düşünmeyi ve akıl yürütmeyi (nazâr ve istidlâl) emretmiş, insan için bu yöntemin gerçeğe, hakikat ve hikmete ulaştırdığını göstermiştir. İnanmak, diyalektik bir sürecin sonunda gaybî dünyasında gelgitler yaşayan bir zihnin karar vermesi, bağlanıp bağlanmama arasında bocalayan kalbin de yetileriyle hakka, doğruya, hikmete teslimiyetidir. İnanıcı değerli kılan da şüphesiz özgür iradeyle yapılan bu çabadır. Mâtürîdî’nin gayb ontolojisinde somuttan soyuta gitme vardır. Gaybî âlemin anlaşılabilmesinde istidlâl ve nazarı öne çıkartır. Mutlak gayb konularına inanmayı kulluk görevi, mü’min kişinin özelliği ve akılların da kabul ettiği bir ilke kabul eder. Zamana ve şartlara göre gaybın izafi/göreceli kısmını beşerin ilim ve bilim çabalarıyla bilebilmesi mümkün iken Allah’tan başka kimsenin bilmesi mümkün olmayan mutlak gayb kısmına ise iman gerektiğini belirtir. İlim ve bilim alanlarında araştırmak, hakikakı soruşturmak ve akletmek esas olduğundan iman konularında taklid geçerli kabul edilmez. Mutlak gaybî gerçek doğru bir şekilde bilen *Âlimü’l-Gaybî ve’s-Şehâdeh/görülme-yeni ve görüleni, gizliyi ve açığı bilen, Habîr/her şeyden en ince ayrıntısına kadar haberdar, Allâmü’l-Guyûb/bütün gaybleri en iyi bilen Allah’tır, insanlara gizli kalan her şeyi Allah bilir. Peygamberler ve melekler bile gaybın ancak Allah’ın kendilerine bildirdiği kadarını bilebilirler.*

Gaybî konularda Kur’ân’da verilen muhkem/kesin beyanlar dışında bilgisi olmadan gelişigüzel açıklamalar ve yorumlar *recmen bi’l gayb* yani zan, yalan ve iftira ile gaybî taşlamak, Allah’a iftira atmaktır. Lokmân sûresi 34.âyette geçen *muğayyebât-ı hamse*/beş gaybî bilinmeyenler; kıyamet saati, yağmurun yağdırılması, rahimdekilerin, gelecek kesb/kazancın ve kişinin nerede öleceğinin gaybiliği gibi unsurların izafi kısmı ilim ve teknoloji yardımıyla bilinebilirken, mutlak gayb kısmını ise Allah’tan başkası bilemez. Kur’ân’da gayb bilgisinin örneklerle tekraren anlatmasının hikmeti; Allah kendisinin (zâtının) mutlak ilim, kudret ve hikmet niteliğinin kul tarafından iyi bir şekilde bilinmesi, akledilmesi, delillendirmesi, tevhid, ihlâs, takvâ temelinde kulun gayba iman etmesidir. Allah’ın azâmet ve kudretini hatırlamasına yönelik kulların yapıp ettiği her şeyin kayıt altına alındığının iyice bilinmesine yönelik suur, bilinç olmalıdır. Bu bireyin yaşadığı dünyayı psikososyal eylemlerle iyi bir şekilde

değerlendirmeye yöneltebilir. Diğer bir yönüyle görüleni ve görülmeyeni bilen *Âlimü'l-Gaybi ve 'ş-Şehâdeh*; insanın iç ve dış âlemindeki gaybleri en ince ayrıntısına kadar bilen *Allâmü'l-Guyûb* Allah tasavvuru temelinde imanı ve takva halinde yaşamayı da anlatır.

Gayba iman; yalnız tasdiki bir bilgi değil, görünen duyulur âlemden görünmeyen duyulmayan âlemi duyular ve aklın yardımıyla anlamlandırmada gerçeğin, hakikat ve hikmetin doğruluğunu kalben onaylama/tasdik/iman ve itaat/teslimiyettir. İmân; güven, benimseme, sevgi, rızâ ve tasdik anlamına gelirken İslâm ise boyun eğme, tam teslimiyet, inancını Allah'a özgü kılıp ortak kabul etmemek, ilahî hükümleri kabul ve rızâ anlamına gelir. Mâtürîdî'ye göre İslâm ve imân, bütün duygu ve davranışlarını Allah'ın rızâsına yöneltmek, kötülöklere girmekten kendini tutmaktır. Allah'ın emir ve hükümlerini gönülden râzılık duygusu ile imân gerçekleşir. İmân, sadece dil ile söylemekle oluşan bir olgu değil kalbin akıl, duyu ve duygularla sabır temelinde oluşan, gelişen, her an yenilenen, irade, rızâ, sevgi ve benimseme duyguları ile baskı olmadan son nefese kadar tevhid, takvâ temelinde sabırla devam eden süreç olmasıdır. O halde gayba iman; salt teorik tasdiki bir bilgi değil, duyu, duygular ve aklın yardımıyla görünen âlemden görünmeyen âlemi anlama, anlamlandırma ve delillendirme sürecidir.

Kaynakça

- Abdülcebâr, K. (1957). *el-Muğni fi Ebvabi't-Tevhîd*. İ. Medkur – T. Hüseyin. (Thk). Kahire: y.y.
- Abdülcebâr, K. (2013). *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*. İ. Çelebi. (Çev). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Abdülcebâr, K. (trs). *Tenzihu'l-Kur'ân Ani'l-Metâin*. Beyrut: Darü'n-Nahda el-Hadise.
- Akarsu, B. (1974). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Akbulut, A. (1992). *Nübüvvet Meselesi Üzerine*. Ankara: Birleşik Yayıncılık.
- Akseki, A. H. (1977). *İslâm Dini*. Ankara: DİB Yayınları.
- Albayrak, H. (1996). *Kur'ân'da İnsan - Gayb İlişkisi*. İstanbul: Şule Yayınları.
- Alper, H. (2013). *İmanın Psikolojik Yapısı*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Aydın, M. (1990). *Din Felsefesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Balcı, İ. (2016). *H. Peygamber ve Gayb*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Bilgili, F. M. (2018). *Din Eğitiminde Gaybın Anlaşılmasında Semiyotik İlmin Bileşenlerinden olan Pragmatik Yapının Önemi*. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(12):663-688.
- Buhârî, E. İ. (1981). *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Cebeci, L. (1989). *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Melekler*, Konya: İstişare Yayınları.
- Cürcanî, S. Ş. (2015). *Şerhu'l-Mevakif*. Ö. Türker (Trc). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Cüveynî, İ. H. (2010). *Kitabu'l-İrşâd*. A. B. Baloğlu vdğrl. (Trc). Ankara: TDV Yayınları.
- Çelebi, İ. (1996a). *İslâm İnançında Gayb Problemi*. İstanbul: MÜİFV. Yayınları.
- Çelebi, İ. (1996b). *Gayb, Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA), (XIII):404-409*.
- Çelebi, İ. (2015). *Gayb Âlemi ve Gaybî Varlıklar*. Ş. A. Düzgün (Ed). *Kelâm El Kitabı*. (523-534 ss), Ankara: Grafiker Yayınları.
- Düzgün, Ş. A. (2012). *Dinsel ve Mitolojik Yönleriyle Cin ve Şeytan Algımız*. *Kelâm Araştırmaları*, 10(2):19-29.
- Düzgün, Ş. A. (2015). *İnançta Kriz Alanları*. Ş. A. Düzgün (Ed). *Kelâm El Kitabı*. (583-592 ss), Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ebû Hanife, İ. A. (1992). *el-Fıkhu'l-Ekber*. M. Öz (Trc). İstanbul: MÜİFV. Yayınları.

- Esed, M. (1999). Kur'ân Mesajı. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Evkuran, M. (2015). Nihilizm ve Değer Tanımsızlık Sorunu. Ş. A. Düzgün (Ed), Kelâm El Kitabı, (523-534 ss), Ankara: Grafiker Yayınları.
- Gezer, S. (2015). Lokmân Suresi'nin 34. Âyeti Çerçevesinde Tefsirde Bir Mahiyet Sorgulaması. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14(27):5-21.
- Gülverdi, S. (2019a). İmam Mâtürîdî'ye Göre Gayb Meselesi. (Yayımlanmamış doktora tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Gülverdi, S. (2019b). Mâtürîdî'nin Gayb Meselesine Bakışı. Batman Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, 3(2): 98-121.
- Güneş, K. (2015). Meleklerle İman, Ankara: DİB Yayınları.
- Hökelekli, H. (2003). Gayba İmanın Psiko-Sosyal Sonuçları. B. Çetiner (Ed). İslâm Düşüncesinde Gayb Problemi-1, Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-V(265-288 ss), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- İsfahanî, R. (2012). el-Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü. A. Güneş – M. Yolcu (Trc). İstanbul: Çıra Yayınları.
- İbn Manzûr, E. F. C. (1992). Lisânu'l-Arab. Beyrut: Darü's-sadr.
- Karadeniz, O. (2015). Ecel ve Ömür. Ş. A. Düzgün (Ed). Kelâm El Kitabı (627-640 ss), Ankara: Grafiker Yayınları.
- Karagöz, N. (2015). Hanefî-Mâtürîdî Gelenekte Kıyas İçerikli İstidlâl. Ankara: Serüven Yayınları.
- Kocak, M. (2015). İslâm Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan. (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Köse, A. (2000). İman, Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA), (XXII):214-216.
- Kuşeyri, A. (1981). Letâifü'l-İşârât. Kahire: Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitab.
- Kummî, E. H. İ. (2014). Tefsîrü'l-Kummî. Kum: Müessesetü Mehdî.
- Mâtürîdî, E. M. (2005a). Kitabu't-Tevhid. B. Topaloğlu - M. Aruçi (Thk). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Mâtürîdî, E. M. (2005b). Te'vilâtü'l-Kur'ân. B. Topaloğlu (Ed). İstanbul: Mizan Yayınları.
- Müslim, E. H. (1981). es-Sahih. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nesai, E. A. (1981). es-Sünen. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nesefî, E. M. (2004). Tebsiratü'l-Edille. H. Atay - Ş. A. Düzgün (Thk). Ankara: DİB Yayınları.
- Oral, O. (2018). Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı. Mauritius: Lap Lambert Academic Publishing.
- Oral, O. (2020). Mâtürîdî'ye Göre Kalp Mühürlenmesinin Psikososyal Sebepleri. Turkish Studies, 15(1), 499-517.
- Özcan, H. (2012). Mâtürîdî'de Bilgi Problemi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Özten, E. (2009). Peygamberlerin Gaybı Bilme İmkânı. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Öztürk, M. (2003). Bilge Kul-Musa Kıssası ve İslâm Kültüründe Hızır Mitosu. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14(14-15):245-281.
- Parlatır, İ. (2006). Osmanlıca Türkçe Sözlüğü. Ankara: Yargı Yayınları.
- Pişgin, Y. (2012). Kur'ân'a Göre Akıl-Gayb İlişkisi Bağlamında Mâna Yönünden Müteşabih Âyetlerin Tevili Meselesi, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2(29):105-136.
- Polat, S. (1989). Gayb Meselesi ve İmam Matürîdî. Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi, (3):261-280.
- Râzî, F. (1981). Mefâtihu'l-Gayb. Beyrut: Darü'l-Fikr.

- Râzî, F. (1987). el-Metâlibü'l-Âliye mine'l İlmi'l-İlahi. A. H. Sekka (Ed). Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-Arabi.
- Sâbûnî, N. (1995). el-Bidâyetü fi Usûli'd-Din. B.Topaloğlu (Thk). Ankara: DİB Yayınları.
- Sâbûnî, N. (2015). el-Kifâye fi'l-Hidâye. M. Arûçi (Thk). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Salih, A. (2008). Gerçek Tıp. İstanbul: Yeni Şifa Yayınları.
- Selim, O. (2020). 100 Soruda Şeytan. Cin ve Ruh Tasavvuru, İstanbul: Cinius Yayınları.
- Selâme, B. (1983). el-İman bi'l-Gayb. Ürdün: el-Ürdünü'z-Zerka.
- Taftazânî, S. (1998). Şerhu'l-Makâsîd. A. Umeyre - S. M. Şeref (Thk). Beyrut: Alemü'l-Kütüb.
- Taftazânî, S. (2013). Şerhu'l-Akâid. S. Uludağ (Çev). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tarhan, N. (2010). İnanç Psikolojisi. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tirmizî, H. (1958). Beyânu'l-Fark beyne's-Sadri ve'l-Kalp ve'l-Fuad ve'l-Lübb. Nicholas Heer (Neşr). Kahire: Darül-İhya el-Kütübü'l-Arabiyye.
- Tirmizî, H. (1992). Hâtmü'l-Evliyâ. Beyrut: Darü'l-Hâdaratü'l-İslâmiyye.
- Topaloğlu, B. - Çelebi, İ. (2010). Kelâm Terimleri Sözlüğü. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Turan, M. (2016). Gayb İlminin Yorumlanmasındaki Tutarsızlıklar Muhammed Ali Sâbûnî Örneği. e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 8 (1):130-153.
- Türker, S. (2016). Onaylamanın (İnanç/İman) Fenomenolojisi Üzerine Analitik Bir İnceleme. A. Ç. Yıldız (Ed). M. Cemal Sofuoğlu'na Armağan, (757-802 ss). İzmir: Tibyan Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (2003). Gayba İmanın Dini Temelleri. B. Çetiner (Ed). İslâm Düşüncesinde Gayb Problemi-1, Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-V, (171-179 ss), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Zemahşerî, E. K. (2018). el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.